

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Γεωργία Ζαβάκου

Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του Διονυσίου Περιηγητή στο χειρόγραφο 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2017

Γεωργία Ζαβάκου

Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του Διονυσίου Περιηγητή στο χειρόγραφο 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ: **Α. Μπάζου**

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: **Φ. Δημητρακόπουλος**
Δ. Καλαμάκης

ΑΘΗΝΑ 2017

Copyright © , **Γεωργία Ζαβάκου**, **Φεβρουάριος 2017**
Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.
Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για την ενασχόληση με τα ελληνικά χειρόγραφα γεννήθηκε στη διάρκεια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις συζητήσεις με τον καθηγητή μου κ. Αμφιλόχιο Παπαθωμά, Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος με προσανατόλισε στη μελέτη της Παλαιογραφίας και Παπυρολογίας. Στη συνέχεια, στα πλαίσια του μαθήματος της Παλαιογραφίας, το οποίο παρακολούθησα κατά τη διάρκεια του Μεταπτυχιακού προγράμματος, αποκρυσταλλώθηκε η επιθυμία μου να εμβαθύνω τις γνώσεις μου ειδικότερα σε κάποιο ερευνητικό ζήτημα Παλαιογραφίας. Ο σημαντικός αριθμός χειρογράφων που φυλάσσεται στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του κτιρίου της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών υπήρξε κίνητρο για να αναζητήσω ανάμεσά τους κάποιο χειρόγραφο που δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί εξαντλητικά και να συμβάλω με την εργασία μου στην επιστημονική έρευνα στον συγκεκριμένο κλάδο της Φιλολογίας. Σε όλο το διάστημα της έρευνάς μου είχα την πρόθυμη συμπαράσταση και καθοδήγηση από την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Αθηνά Μπάζου, Λέκτορα Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία με ενθάρρυνε παρακολουθώντας όλα τα στάδια της εργασίας μου. Κατά την εκπόνηση της έρευνάς μου στηρίχτηκα κατά μείζονα λόγο στις γνώσεις και το κριτήριό της, που πολλές φορές με προφύλαξαν από επιπόλαιες απόψεις και σφάλματα. Με τις υποδείξεις και τις συμβουλές της συντέλεσε στην αρτιότερη παρουσίαση του θέματος και εκφράζω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη για τον κόπο και τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε για την εργασία μου.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στα μέλη της τριμελούς Επιτροπής, Καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Φώτιο Δημητρακόπουλο και κ. Διονύσιο Καλαμάκη, στις ειδικές γνώσεις των οποίων στηρίχτηκα σε κρίσιμες φάσεις της έρευνάς μου. Ειδικότερα, ευχαριστώ θερμά τον άρτιο γνώστη του θέματος και μελετητή του συγκεκριμένου χειρογράφου Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας κ. Φώτιο Δημητρακόπουλο, ο οποίος είχε την καλοσύνη να διαβάσει την εργασία μου και να μου δώσει πολύτιμες συμβουλές που συνεισέφεραν αποτελεσματικά στην ολοκλήρωσή της. Τον ευχαριστώ επιπλέον για την ευγένεια που επέδειξε στη μεταξύ μας επικοινωνία και τις σημαντικότατες βιβλιογραφικές του υποδείξεις. Στον Αναπληρωτή Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας κ. Διονύσιο Καλαμάκη οφείλω επίσης ιδιαίτερες ευχαριστίες, διότι στάθηκε σημαντικός αρωγός στο ξεκίνημα της έρευνάς μου και με κατηύθυνε ως προς την απαιτούμενη δομή της εργασίας

μου. Τον ευχαριστώ επιπλέον θερμά για την ευγενή καλοσύνη που είχε να μου παραχωρήσει για όσο διάστημα χρειαζόμουν υλικό από την προσωπική του βιβλιοθήκη.

Τέλος, ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας κ. Δημήτριο Αγγελάτο, που μου επέτρεψε να εργαστώ με το χειρόγραφο υλικό της Βιβλιοθήκης, καθώς και το προσωπικό του Σπουδαστηρίου που ήταν πάντα πρόθυμο να με εξυπηρετήσει.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ 5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΧΑΡΑΚΕΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ*

1.1 Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ 11
1.2 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ 16
1.3 Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ 18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ*

2.1 Η ΑΜΕΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ 22
2.1 Η ΕΜΜΕΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ 26
2.3 ΕΝΤΥΠΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ 31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΟ ΕΡΓΟ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ* ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ 25

3.1 ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ 25 33
3.2 Ο ΓΡΑΦΕΑΣ ΠΑΧΩΜΙΟΣ ΡΟΥΣΑΝΟΣ 35
3.3 ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ* 39
3.3.1 Οι διάστιχες ερυθρές ερμηνείες 40
3.3.2 Τα σχόλια στις ώες 46
3.3.3 Η μέθοδος διδασκαλίας του Παχωμίου Ρουσάνου 53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ 25 ΣΤΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ* ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΣΗ ΑΝΤΙΒΟΛΟΥ

4.1 ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΣΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ 57
4.2 ΤΑΥΤΙΣΗ ΑΝΤΙΒΟΛΟΥ 63

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 72
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ 75
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 82
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ 97

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ι. ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΩΝ

Ευρ. = Ευριπίδης
Ἱππόλ. = Ἱππόλυτος
Ησ. = Ησίοδος
Θεογ. = Θεογονία
Ομ. = Όμηρος
Ἰλ. = Ἰλιάδα
Στρ. = Στράβων
Γεωγρ. = Γεωγραφικά

ΙΙ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΒΒΠ ..... Κουκουλές, Φ. (1947), *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Ι, Αθήνα.

ΕΒΕ ..... Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

ΕΛΛ ..... Μουστοξύδης, Α. (1843-1853), *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα ελληνικά*, φυλλάδια 1-12 (φωτ. ανατ. Αθήνα 1965).

Etymologicum Genuinum ..... Lasserre, F. – Livadaras, N. (1976), *Etymologicum magnum genuinum: Symeonis etymologicum una cum magna grammatica: Etymologicum magnum auctum*, Rome.

Etymologicum Gudianum ..... Sturz, F. W. (1973), *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita: cum indice locupletissimo*, Hildesheim.

Etymologicum Magnum ..... Gaisford, T. (1967[2]), *Etymologicon magnum, seu verius lexicon saepissime vocabulorum origines indagans ex pluribus lexicis scholiastis et grammaticis anonymi cuiusdam opera concinnatum*, Amsterdam.

GGM ..... Müller, K. (1861), *Geographi Graeci minores: e cidicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus instruxit, tabulis aeri incisis illustravit*, τόμ. ΙΙ, Paris.

Lexicon ..... Tittmann, J. A. H (1967[2]), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, Amsterdam.

MB	Σάθας, K. N. (1972), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη = Bibliotheca Graeca Medii Aevi: συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής ιστορίας*, τόμ. V, Αθήνα.
RE	Pauly, A. F. von – Wissowa, G. (1893-1963), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

III. ΓΕΝΙΚΕΣ

ac	ante correctionem
ed.	editio
γρ	γραπτέον, γράφεται
hab.	habet, habent
i.m.	in margine
i.t.	in textu
om.	omisit
pc	post correctionem
sch.	scholium
sl	supra lineam
transp.	transposuit
v.,vv.	versus

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε η Γεωγραφία ως ξεχωριστή επιστήμη δεν είναι εύκολο για κάποιον να τις παρακολουθήσει και να τις αναλύσει. Από τους προϊστορικούς κιόλας χρόνους υπήρχε στον άνθρωπο η ανάγκη να προσδιορίσει τη θέση του μέσα στο Σύμπαν, καθώς και τις σχέσεις του με τα άλλα μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκε. Η ανάγκη για την ερμηνεία του ορατού αλλά και του αόρατου κόσμου γέννησε στον άνθρωπο μία αίσθηση γεωγραφικής περιέργειας, την οποία ήρθε να καλύψει η προσωπική του εξερεύνηση και μελέτη άγνωστων τόπων, λαών και πολιτισμών. Με την πάροδο του χρόνου συγκεντρώθηκαν εμπειρίες που επεκτάθηκαν σε γνώσεις και μεταδόθηκαν στις επόμενες γενεές. Η Γεωγραφία, όπως αυτή εξελίχθηκε, υιοθέτησε τα ιστορικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων πολιτισμών και ήταν βαθιά επηρεασμένη από τις γεωγραφικές φαντασίες των αρχαίων λαών, που θεωρούσαν τη δική τους εστία το κέντρο του κόσμου.

Στην Ευρώπη, οι αρχαίοι Έλληνες πρωταγωνιστούν ανάμεσα στους πρωτοπόρους της Γεωγραφίας. Για πολλούς αρχαίους συγγραφείς τη φήμη του πρώτου γεωγράφου είχε ο Όμηρος, τα ποιήματα του οποίου περιέχουν έναν μεγάλο αριθμό γεωγραφικών πληροφοριών. Τα ταξίδια των θαλασσοπόρων που ακολούθησαν, η ανάπτυξη της μαθηματικής γεωγραφίας με έδρα την Ιωνία από τον 6ο αιώνα π.Χ. και η επέκταση των ορίων του τότε γνωστού κόσμου χάρη στις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου οδήγησαν σταδιακά στην κορύφωση της ανάπτυξης της Γεωγραφίας με το έργο *Γεωγραφικά* του Ερατοσθένη του Κυρηναίου, που έδωσε και το όνομα στη νέα αυτή επιστήμη.

Η γεωγραφική παράδοση που γέννησε και διέδωσε όλη η προγενέστερη περίοδος ανασυντίθεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες των ελληνιστικών χρόνων και την αρχή των αυτοκρατορικών χρόνων και αναδύεται με τη μορφή νέων κειμένων γεωγραφικού ενδιαφέροντος που εντάχθηκαν στην υπηρεσία της διδασκαλίας στα πλαίσια των σχολείων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Πεζά και ποιητικά κείμενα, που συχνά συνδύαζαν τις γεωγραφικές πληροφορίες με υλικό από την προγενέστερη παράδοση της λογοτεχνίας, γράφτηκαν ειδικά για διδακτικούς σκοπούς, εμπλουτίζοντας τις θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις των μαθητών. Στους γνωστότερους συγγραφείς τέτοιων κειμένων ανήκει ο Διονύσιος Χαρακεύς, γνωστός ως Περιηγητής, με το έργο του *Οἰκουμένης Περιήγησις*, το οποίο κατέστη διαδεδομένο βασικό σχολικό εγχειρίδιο για τους επόμενους αιώνες και σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Ως έργο πολυεπίπεδης αναγνωστικής πρόσληψης, που επανασημασιοδοτεί και επανεγγράφει την κληρονομιά που παραλαμβάνει, γνώρισε μεγάλη απήχηση στο

αναγνωστικό κοινό, μάρτυρα της οποίας συνιστά η εντυπωσιακά μακρόχρονη και πλουσιότατη χειρόγραφη παράδοσή του.

Η τεράστια όμως κυκλοφορία αυτού του τόσο δημοφιλούς διδακτικού κειμένου, που συνεπάγεται τη διασταύρωση πολλών μαρτύρων της παράδοσής του, έχει προκαλέσει στη σύγχρονη έρευνα σημαντικές δυσκολίες. Κατά τη διάρκεια των διαδοχικών αντιγραφών του στα διάφορα *scriptoria*, υπέστη ποικίλες παρεμβάσεις που αλλοίωσαν τις γραμμές της παράδοσης και τραυμάτισαν το αρχικό κείμενο, το οποίο στη συνέχεια ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να αποκατασταθεί. Η συστηματικότερη έρευνα γύρω από την ταξινόμηση των άμεσων μαρτύρων του κειμένου πραγματοποιήθηκε το 1990 όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο της Ισαβέλλας Τσαβαρή *Histoire du texte de le Description de la Terre de Denys le Periégète,* στο οποίο δόθηκε για πρώτη φορά και το γενικό στέμμα της παράδοσης του κειμένου.

Ανάμεσα στα χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο *Οἰκουμένης Περιήγησις* είναι ο κώδικας 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το κείμενο στο συγκεκριμένο χειρόγραφο δεν είχε τύχει μέχρι σήμερα επισταμένης μελέτης και αποτελεί το αντικείμενο πραγμάτευσης της παρούσας εργασίας. Η φύση του χειρογράφου και το πλούσιο υλικό του επιβάλλει την προσέγγισή του σε δύο διαφορετικά πεδία έρευνας, που διατηρούν ωστόσο τη δική τους εσωτερική συνοχή. Αρχικά, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο κώδικας 25 έχει αποδοθεί από τον καθηγητή Φ. Δημητρακόπουλο στον Παχώμιο Ρουσάνο, έναν από τους σημαντικότερους λογίους του 16ου αιώνα και διδάσκαλο των ελληνικών γραμμάτων σε πολλές περιοχές του υπόδουλου τότε ελληνισμού. Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους λογίους της μεταβυζαντινής εποχής στον ελληνικό χώρο και την Ανατολή γενικότερα, το έργο του Ρουσάνου δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ελληνική βιβλιογραφία και κάθε περαιτέρω έρευνα μπορεί να συμβάλει στην πληρέστερη γνώση για το πρόσωπό του, αλλά και γενικότερα για την κατάσταση της παιδείας στον ελληνικό χώρο κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Έπειτα, ο ιδιαίτερα εκλεκτικός χαρακτήρας του χειρογράφου στο τμήμα που περιέχει το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* δυσκολεύει τον προσδιορισμό της σχέσης του με τα υπόλοιπα χειρόγραφα της παράδοσης του κειμένου και το αφήνει μέχρι σήμερα αταξινόμητο. Όλα τα παραπάνω θα αξιοποιηθούν στην παρούσα εργασία, σκοπός της οποίας είναι αφενός να συμπληρώσει την εικόνα που έχει η μέχρι τώρα έρευνα για τον Παχώμιο Ρουσάνο, αφετέρου να συμβάλει στη μελέτη της παράδοσης του δημοφιλούς κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* με την ακριβέστερη ένταξη του χειρογράφου στο στέμμα του κειμένου.

Κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας αρχικά εξετάστηκε το χειρόγραφο 25 μέσω αυτοψίας, στα πλαίσια της οποίας πραγματοποιήθηκε η μεταγραφή του κειμένου *Οἰκουμένης*

Περιήγησις μαζί με τα σχόλια που το συνοδεύουν, και στη συνέχεια καλύφθηκε η σχετική βιβλιογραφία μέσω αξιόλογων μελετών αναφορικά με το υπό μελέτη θέμα. Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο διαιρείται σε τρία υποκεφάλαια, αναφέρονται γενικά στοιχεία που αφορούν στον Διονύσιο Περιηγητή και το έργο του *Οἰκουμένης Περιήγησις*. Παρουσιάζεται συνοπτικά η πορεία της γεωγραφικής σκέψης από τον Όμηρο μέχρι την εποχή του Διονυσίου και συγκεντρώνονται βασικές πληροφορίες για τους σημαντικότερους περιηγητές, χαρτογράφους και γεωγράφους της περιόδου, με σκοπό να κατανοηθεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Διονύσιος συνέγραψε το περίφημο έργο του. Στη συνέχεια εξετάζεται το πρόβλημα προσδιορισμού της πατρίδας του ποιητή και της ακριβούς χρονολόγησης του έργου του, μέσω βιβλιογραφικής ανασκόπησης σχετικών μελετών που βασίστηκαν σε εσωτερικά τεκμήρια του κειμένου για να προτείνουν λύση στο συγκεκριμένο θέμα. Στο τέλος του κεφαλαίου η εργασία πραγματεύεται την ταυτότητα του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, με σκοπό να γίνουν αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους το κείμενο γνώρισε τεράστια χειρόγραφη και έντυπη διάδοση σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Το δεύτερο κεφάλαιο διαιρείται σε τρία υποκεφάλαια, στα οποία γίνεται λόγος για την παράδοση του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*. Στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η άμεση χειρόγραφη παράδοση του κειμένου με έμφαση στους παλαιότερους μάρτυρές της, για τους οποίους και δίνεται μια γενική στεμματική απεικόνιση βασισμένη στην πραγματεία της Ισαβέλλας Τσαβαρή. Το δεύτερο υποκεφάλαιο αναφέρεται στην έμμεση παράδοση του κειμένου και περιλαμβάνει παραδείγματα αναφορών που βρίσκουμε σε ποικίλα έργα και συγγραφείς. Το κεφάλαιο κλείνει με μια σύντομη ανασκόπηση των βασικότερων εκδόσεων και μεταφράσεων από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελεί τον βασικό κορμό της εργασίας και πραγματεύεται το περιεχόμενο των σχολίων του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* στο χειρόγραφο 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αρχικά δίνεται μια κωδικολογική περιγραφή του χειρογράφου και αναφέρεται με συντομία το έργο και η δράση του γραφέα Παχωμίου Ρουσάνου, κυρίως ως προς τον αγώνα του για την καλυτέρευση της παιδείας του ελληνισμού κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Στη συνέχεια, το κεφάλαιο πραγματεύεται το περιεχόμενο των σχολίων που πλαισιώνουν τα κείμενο *Οἰκουμένης Περιήγησις* στο χειρόγραφο 25, με σκοπό, μέσα από λίστες παραδειγμάτων, να διαπιστωθούν οι πηγές τους και να προσδιοριστεί ο τρόπος παράθεσής τους. Δίνεται επίσης μια λίστα των πρωτότυπων σχολίων του Ρουσάνου, τα οποία συμπληρώνουν την εικόνα που έχει η μέχρι τώρα έρευνα για το πρόσωπό του και

προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τη δραστηριότητα και τη μέθοδο διδασκαλίας του. Γενικότερα, μέσα από τη συστηματική μελέτη του περιεχομένου του χειρογράφου επιχειρείται μια συμβολή στη σκιαγράφηση της πολύπλευρης προσωπικότητας του μεταβυζαντινού λογίου, αναδεικνύοντάς τον σε έναν πολυμαθή διδάσκαλο, που ενδιαφέρθηκε έντονα για την πνευματική ανανέωση του γένους και τη διάσωση ελληνικών χειρογράφων.

Το τέταρτο κεφάλαιο επιχειρεί την ένταξη του χειρογράφου στην άμεση παράδοση του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* και τον προσδιορισμό του αντιβόλου που χρησιμοποίησε ο Ρουσάνος κατά την αντιγραφή του. Παρουσιάζονται σε στήλες τα αντιπροσωπευτικά λάθη που επιτρέπουν την ακριβέστερη ταξινόμηση του χειρογράφου σε μία από τις οικογένειες της παράδοσης και προτείνεται, μέσω εξέτασης όλων των δυνατών υποθέσεων που μπορούν να διατυπωθούν από τη μελέτη του υλικού του, η πιο πιθανή σχέση του με ένα από τα σωζόμενα χειρόγραφα.

Η μελέτη κλείνει με το κεφάλαιο των Γενικών Συμπερασμάτων, όπου αξιοποιούνται τα πορίσματα των κεφαλαίων που προηγήθηκαν. Η εργασία συμπληρώνεται από ένα τμήμα που περιλαμβάνει τις βιβλιογραφικές αναφορές και ένα παράρτημα εικονογραφικής τεκμηρίωσης το οποίο διαιρείται σε δύο μέρη: το πρώτο περιέχει χάρτες που απεικονίζουν τον γνωστό κόσμο κατά τον εκάστοτε γεωγράφο συμπληρώνοντας στοιχεία του πρώτου κεφαλαίου, ενώ το δεύτερο περιλαμβάνει ένα δείγμα γραφής του Παχωμίου Ρουσάνου από το χειρόγραφο 25, εικόνες των υπόλοιπων χειρογράφων που αναφέρονται στην εργασία, καθώς και τμηματικά το στέμμα της παράδοσης του κειμένου, όπως αυτό εμπεριέχεται στην πραγματεία της Ισαβέλλας Τσαβαρή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΧΑΡΑΚΕΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ*

1.1 Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ

Το ενδιαφέρον για το μέγεθος, το σχήμα και τους κατοίκους της επιφάνειας της γης ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, όταν οι άνθρωποι μετακινήθηκαν πέραν των ορίων του περιβάλλοντός τους και συνάντησαν έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από τον δικό τους. Ζώντας ως κυνηγοί και πολεμιστές, οι άνθρωποι μετακινούνταν πολύ στον χώρο και η γνώση για διευθύνσεις και αποστάσεις ήταν σημαντική για την επιβίωσή τους. Έτσι, παρατηρείται από πολύ παλιά η ανάγκη εποπτείας του γεωγραφικού χώρου, που οδήγησε στην επινόηση της αναπαράστασής του, αρχικά μέσω απεικονίσεων του πλησιέστερου περιβάλλοντος και στη συνέχεια του ευρύτερου. Αν θεωρήσει κανείς τα πετρογλυφικά τοπογραφήματα της προϊστορικής περιόδου ως πρωτόγονη μορφή χαρτογραφικής έκφρασης,[1] τότε τα πρώτα γνωστά δείγματα χαρτών προέρχονται από τη Μεσοποταμία περί το 2.500 π.Χ. και από την Αίγυπτο του Ραμσή περί το 1.300 π.Χ.,[2] όπου γίνεται μια συστηματική ταξινόμηση της περιγραφής και αναπαράστασης του γεωγραφικού χώρου κατά κλίμακες.[3]

Ωστόσο, η γνώση και το έντονο ενδιαφέρον για την επιφάνεια της γης είτε ως προς τα φυσικά της χαρακτηριστικά, είτε ως προς τους ανθρώπους που την κατοικούν, δε σηματοδότησε αυτόματα και την ανάπτυξη της επιστήμης της γεωγραφίας ως ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου. Για μεγάλη χρονική περίοδο, η γεωγραφική περιέργεια ήταν παραπροϊόν μυθολογικών και λογοτεχνικών περιπλανήσεων, όπως μαρτυρεί το *Έπος του Γκιλγκαμές* της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.,[4] η αρχαϊκή παράδοση των Αργοναυτικών ή των μύθων του Ηρακλέους και ο νόστος του Οδυσσέα ή των άλλων ηρώων του Τρωικού πολέμου.

---

[1] Τα πετρογλυφικά τοπογραφήματα της παλαιολιθικής και νεολιθικής εποχής παρουσιάζουν ποικίλα θέματα ανάλογα των δραστηριοτήτων των προϊστορικών ανθρώπων, όπως κυνήγι, γεωργία, κτηνοτροφία, αγγειοπλαστική, υφαντουργία, οινοποιία, ζυθοποιία, μουσικά όργανα, μεταλλουργία, τροχό, υδραυλικά και αρδευτικά έργα. Μπαίνοντας στην ιστορική περίοδο, εμφανίζονται οι πρώτες πόλεις και οι πρώτες κατασκευαστικές τεχνικές, όπως η ναυπηγική, η γραφή και ο υπολογισμός της χρονικής διάρκειας του έτους. Βλ. Λιβιεράτος (2007), σ. 13.

[2] Παράρτημα, Εικ. 1.1, 1.2.

[3] Βλ. Λιβιεράτος (2007), σσ. 23-8.

[4] Πρόκειται για μια συλλογή θρύλων και ποιημάτων των Σουμερίων, κατά τους οποίους ο ήρωας Gilgamesh περνά απίστευτες περιπέτειες, αναζητώντας τον σοφό Uta-napishti, τον μοναδικό επιζώντα του Κατακλυσμού, προκειμένου να μάθει το μυστικό της αθανασίας του. Βλ. Konstantakos (2013), σσ. 3-4.

Στην αρχαιότητα τη φήμη του πρώτου γεωγράφου είχε ο Όμηρος,[5] ο οποίος αναγνώρισε πως η γη περιβάλλεται από τον Ωκεανό και περιέγραψε *τὰ ἔσχατα καὶ τὰ κύκλῳ τῆς οἰκουμένης*.[6] Σε αυτόν οφείλεται ο πρώτος ανθρωπογεωγραφικός ορισμός των *εσχάτων* της οικουμένης ως της κατοικίας των Υπερβορείων, των Σκυθών και των Αιθιόπων.[7] Το κατεξοχήν γεωγραφικό χωρίο των ομηρικών επών είναι ο *Νεῶν Κατάλογος* της *Ἰλιάδας*,[8] ένας γεωγραφικός κατάλογος τόσο των πόλεων και των πλοίων των Αχαιών που εκστράτευσαν κατά της Τροίας, όσο και των περιοχών που ήταν σύμμαχοι των Τρώων. Παρά τις ελάχιστες περιγραφές της θέσης ή της μορφής των πόλεων που περιέχει ο κατάλογος, η επιγραμματικά δοσμένη περιγραφή και το μέγεθος κάθε πόλης, όπως συμπεραίνεται από τον αριθμό των πλοίων της, βοηθά στην οικοδόμηση του μυκηναϊκού χάρτη, έστω και αν συχνά οι αντιφατικές πληροφορίες των αρχαίων πηγών αφήνουν αμφιβολίες για τον προσδιορισμό της θέσης των γνωστών μυκηναϊκών κέντρων.[9] Στην *Ἰλιάδα,* επίσης, συναντούμε την πρώτη χαρτογραφική αναφορά, όταν ο ποιητής περιγράφει την ασπίδα του Αχιλλέα που απεικονίζει την κυκλική πρωτογεωγραφία των Ελλήνων, αλλά και καταλόγους μικρότερης κλίμακας, όπως αυτούς των ποταμών της Τροίας[10] ή των βορείων λαών της περιοχής.[11]

Βασικό κείμενο της γεωγραφίας, αλλά και της εθνογραφίας του ευρύτερου ελληνικού κόσμου που ακολούθησε την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου, θεωρείται η *Ὀδύσσεια*. Το ομηρικό αυτό έπος βασίστηκε στις γεωγραφικές γνώσεις των θαλασσοπόρων που προηγήθηκαν του Μεγάλου Αποικισμού, οριοθετώντας μέσω των περιπλανήσεων του Οδυσσέα μια περιφερειακή ζώνη, έξω από την πολιτισμένη ανθρωπότητα των σιτοφάγων ανθρώπων και των κατοίκων της πόλης που γνωρίζουν τους νόμους και τον σεβασμό των θεών.[12] Ωστόσο, οι περιπλανήσεις του Οδυσσέα σε τόπους πέρα από τα όρια του τότε γνωστού κόσμου[13] λαμβάνουν χώρα σε έναν χάρτη που στην κορυφή του δεν έχει τον Βορρά, σε μια Γη επίπεδο δίσκο, με μια φωτεινή και μια σκοτεινή πλευρά, περιτριγυριζόμενο από το μεγάλο ποτάμι, τον Ωκεανό, με ροή κυκλική που επιστρέφει πάντα στις πηγές του. Η αθέλητη ομηρική περιπλάνηση είτε ήταν ένα φανταστικό ταξίδι στον σκοτεινό κόσμο του περιθωρίου, είτε ένα πραγματικό ταξίδι σε έναν χώρο άγνωστο όπως τον αντιλαμβάνονταν οι αρχαίοι λαοί ή ένα μίγμα των δύο, σε κάθε περίπτωση αποτέλεσε τις απαρχές μιας μακράς παράδοσης που

[5] Στρ. *Γεωγρ*. 1.1.2.
[6] Στρ. *Γεωγρ*. 1.1.10.
[7] Πρβλ. Στρ. *Γεωγρ*. 1.1.13.
[8] Ομ. *Ἰλ*. 2.494-759.
[9] Στρ. *Γεωγρ*. 8.3.
[10] Ομ. *Ἰλ*. 12.20-2.
[11] Ομ. *Ἰλ*. 13.4-6.
[12] Jacob (1997), σ. 34.
[13] Για την απεικόνιση του κόσμου της *ομηρικής γεωγραφίας* βλ. Παράρτημα, Εικ. 2.1.

ήθελε για πολλά χρόνια τη Γεωγραφία να βρίσκεται σε μια σχέση *δοῦναι* και *λαβεῖν* με τη λογοτεχνία.

Η σχέση αυτή είναι εμφανής σε πολλά αρχαία λογοτεχνικά μνημεία, συνήθως σε καταλόγους ένθετους σε ευρύτερα λογοτεχνικά πλαίσια, όπως η γεωγραφική επισκόπηση των τόπων στον ψευδοησιόδειο *Κατάλογο Γυναικῶν* (*Ἠοῖαι*), στους οποίους οι Βορεάδες κυνηγούν τις Άρπυιες.[14] Συνεχιστές της ομηρικής γεωγραφικής παράδοσης μπορούν να θεωρηθούν μεταξύ άλλων ο Ησίοδος, με την περιγραφή των Ταρτάρων στη *Θεογονία*[15] ή με την απαρίθμηση των ποταμών της Οικουμένης,[16] ο λόγιος ποιητής Απολλώνιος Ρόδιος με τους μυθικούς τόπους του έπους των *Ἀργοναυτικῶν* αλλά και οι γεωγραφικές αναφορές της τραγωδίας σε μακρινές περιοχές όπως αυτή του *Προμηθέα Λυομένου* του Αισχύλου στην παραλία του Ναρβώνος[17] ή του *Ἱππολύτου* του Ευριπίδη στις εκβολές του Πάδου, αφετηρία του δρόμου του ηλέκτρου.[18] Η γεωγραφική περιγραφή, συχνά συνυφασμένη με την ιστορία, την εθνογραφία και τη μυθογραφία, παρέμεινε για αιώνες δέσμια του Ομήρου και η ταύτιση των τόπων που περιγράφονται στο έπος αποτέλεσε επίμαχο ζήτημα τόσο για τους αρχαίους (π.χ. τον Κράτητα, τον Πολύβιο και τον Στράβωνα), όσο και για τους σύγχρονους ομηριστές.[19]

Μέχρι περίπου τον 7ο αιώνα π.Χ., η περιγραφή της τότε γνωστής γης, είτε σε κείμενα είτε σε πίνακες, ήταν αποτέλεσμα κυρίως της παραδοσιακής διδασκαλίας των ιστοριών και των μύθων. Προς τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. και τις αρχές του 6ου, με την άνθηση του φοινικικού εμπορίου και τη συμβολή της επιστήμης, η γεωγραφική περιγραφή ακολουθεί δύο δρόμους, από τη μία αυτόν της εμπειρικής γνώσης μέσω των άμεσων οπτικών παρατηρήσεων των ναυσιπλόων και των ταξιδιωτών[20] και από την άλλη αυτόν της μαθηματικής γεωγραφίας. Ο πρώτος ακολουθεί την παράδοση και γεωγραφική σειρά του περίπλου, με κυριότερους εκπροσώπους τον Άννωνα και τον Σκύλακα, ενώ ο δεύτερος, με τον Αναξίμανδρο, τον Εκαταίο, τους Πυθαγόρειους, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και πολλούς άλλους, αποτελεί μέρος της γιγάντιας απόπειρας ορθολογικής ερμηνείας του κόσμου, που χαρακτηρίζει και τη

[14] Ο συγκεκριμένος κατάλογος περιλαμβάνει επίσης ποικίλες ετυμολογίες ονομάτων και φυλετικά τοπωνύμια. Ησ. *Ἠοῖαι* frr. 150-7. Βλ. West (1985), σσ. 74-7· Rengakos (2009), 203-18· Thalmann (2011), σ. 11.
[15] Ησ. *Θεογ*. 119.
[16] Ησ. *Θεογ*. 337-70.
[17] Στρ. *Γεωγρ*. 4.5.7
[18] Ευρ. *Ἱππόλ*. 732-51.
[19] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Berard στο πολύτομο έργο του *Les navigations d' Ulysse* (1927-1929), που βασίστηκε στις αντιστοιχίες τοπίων τις οποίες διαπίστωσε σε μια μακρόχρονη περιήγηση στη Μεσόγειο και τις τεκμηρίωσε με φωτογραφίες και συγκεκριμένες χαρτογραφικές και μετεωρολογικές παρατηρήσεις. Βλ. Jacob (1997), σσ. 35-41. Ωστόσο, σήμερα δεν γίνεται αποδεκτή η απόπειρα ανασύνθεσης των περιπλανήσεων του Οδυσσέα και ταύτισης των τόπων που αναφέρονται στο έπος με γεωγραφικά γνωστές περιοχές.
[20] Meyer (2008), σ. 276.

γέννηση της φιλοσοφίας στον χώρο της Ιωνίας.[21] Η εξέλιξη της αντίληψης του γεωγραφικού χώρου της οικουμένης στην αρχαιότητα, από τους ιωνικούς χάρτες μέχρι την εξερεύνηση και χαρτογράφηση της οικουμένης στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, είναι δυνατόν να διαγραφεί στα κείμενα των μεγάλων ιστορικών, όπως του Ηροδότου,[22] του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα, οι οποίοι συνδυάζουν πληροφορίες οδοιπορικών και περίπλων με τις αρχές της ιωνικής επιστήμης.[23]

Από τα τέλη του 4ου αιώνα, με την επιβολή της κυριαρχίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οικουμένη διευρύνεται με νέους κόσμους και ανοίγει ο δρόμος για την περιγραφή και απεικόνιση του γεωχώρου σε οικουμενική κλίμακα.[24] Οι Ρωμαίοι, που μέχρι τις αρχές του 3ου αιώνα αναδεικνύονται σε μεγάλη δύναμη της ιταλικής χερσονήσου, ενσωματώνουν επίσης στα δικά τους γεωχωρικά δεδομένα τα ελληνικά επιτεύγματα.[25] Οι συνθήκες είναι πια ώριμες για να δώσει ο Ερατοσθένης (250 π.Χ.) τις ακριβείς διαστάσεις της γήινης σφαίρας και, αντλώντας υλικό από τους ιστορικούς του Αλεξάνδρου και των Σελευκιδών ερευνητών, Πάτροκλη και Πυθέα, να συστηματοποιήσει τη γνώση σε ένα έργο όπου ο όρος «γεωγραφία» εμφανίζεται για πρώτη φορά.[26]

Κατά την πρώιμη αυτοκρατορία προκύπτει μια σειρά από νέες γεωγραφίες, άλλες βασισμένες στο σύστημα του Ερατοσθένη και άλλες στις μετρήσεις μεταγενέστερων

[21] Για τον Αναξίμανδρο η γη είναι ένας κύλινδρος που ισορροπεί στον κέντρο της γήινης σφαίρας (Παράρτημα, Εικ. 2.2). Στον ιωνικό χάρτη του Εκαταίου η γη έχει μορφή επίπεδου δίσκου και η οικουμένη περιβάλλεται από τον ωκεανό (Παράρτημα, Εικ. 2.3). Ο Παρμενίδης και οι Πυθαγόρειοι διατυπώνουν για πρώτη φορά την υπόθεση της σφαιρικότητας της γης που θεμελιώνεται επιστημονικά στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Βλ. Λιβιεράτος (2007) σσ. 44-51· Λιβιεράτος (2011), σ. 27.

[22] Βλ. Jacob (1997), σσ. 89-129. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 2.4.

[23] Οι γεωγραφικές αναφορές στον Θουκυδίδη π.χ. η τοπογραφία της Επιδάμνου (1.24.1), της Πύλου-Σφακτηρίας (4.3.22 κ.ε., 8.6, 31.2), του βασιλείου των Οδρυσσών (2.96.3-97.6), είτε οφείλονται στο προσωπικό ενδιαφέρον του και στην ιστοριογραφική παράδοση, είτε εξυπηρετούν την κατανόηση των στρατιωτικών και πολιτικών γεγονότων. Μεγαλύτερο γεωγραφικό ενδιαφέρον έχουν τα έργα του Ξενοφώντα *Πόροι* (τοπογραφία της Αττικής), *Κύρου Παιδεία* (διοικητική γεωγραφία 8.5-7 και σύνορα του περσικού βασιλείου 8.6-21) και *Ἀγησίλαος* (τοπογραφία της μάχης των Σάρδεων 1.25-33). Βλ. σχετικά Jacob (1997), σσ. 167-72.

[24] Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 2.5.

[25] Η εκστρατεία του Αλεξάνδρου συνδυάστηκε με τη συστηματική εξερεύνηση του κατακτημένου χώρου στην κατεύθυνση μιας συστηματικής γεωγραφικής περιγραφής και οργάνωσης της οικουμένης. Τα στοιχεία για την καταγραφή του γεωγραφικού χώρου προσέφεραν οι κατ' εντολήν του βασιλέως εγγραφές στο επίσημο ημερολόγιο της εκστρατείας, οι *Εφημερίδες*, ενώ την τεκμηρίωση του χώρου συμπλήρωναν ειδικά συγγράμματα των επικεφαλής των ειδικών αποστολών που οργανώθηκαν με εντολή του Αλεξάνδρου. Βλ. σχετικά Λιβιεράτος (2011), σσ. 28-33.

[26] Για τη χρήση του όρου «γεωγραφία» από τον Ερατοσθένη βλ. Paassen (1957), σσ. 44-5. Για τον Ερατοσθένη βλ. Berger (1880) και για τις πηγές του βλ. Roller (2010), σσ. 16-20. Ο Ερατοσθένης ήταν επικριτικός απέναντι στην παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου σε τρεις ηπείρους και, τουλάχιστον για τη νότια και ανατολική Ασία, πρότεινε μια σειρά από γεωμετρικά σχήματα, τις *σφραγίδες*. Βλ. Berger (1880), σσ. 166, 223-4, 229· Thalamas (1921), σσ. 227, 241-7· Paassen (1957), σσ. 42-4, 47-8, 52· Dicks (1960), σσ. 128-9· Roller (2010), σσ. 25-7, 175. Το μέγιστο μήκος και πλάτος ολόκληρης της οικουμένης μετρήθηκε με βάση μια κεντρική γραμμή γεωγραφικού πλάτους, που ο Ερατοσθένης είχε πάρει από τον Δικαίαρχο, και έναν κεντρικό μεσημβρινό. Βλ. Berger (1880), σσ. 188-210· Thomson (1948), σσ. 163-6· Roller (2010), σσ. 24-5. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 2.6.

γεωγράφων.[27] Οι Λατίνοι ιστορικοί διακρίνονται επίσης για το έντονο γεωγραφικό ενδιαφέρον τους, ιδιαίτερα σε ό, τι αφορά την περιγραφή των άγνωστων στους αναγνώστες περιοχών των συνόρων του ρωμαϊκού κράτους. Από τους σημαντικότερους γεωγράφους της εποχής είναι ο Στράβων (68 π.Χ. - 20 μ.Χ.), ο πρώτος συγγραφέας Γεωγραφίας που ανακεφαλαιώνει όλες τις γεωγραφικές γνώσεις της εποχής του, αναπαράγοντας το έργο του Ερατοσθένη και εμπλουτίζοντάς το με γεωγραφικές θεματικές και λαογραφικές πληροφορίες. Αντικείμενο του είναι η *οικουμένη*, δηλαδή το γνωστό και κατοικημένο από ανθρώπους τμήμα της γης,.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η μεγάλη διαδρομή της Γεωγραφίας, ενός ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου την πορεία του οποίου είναι αδύνατο να ιχνογραφήσει κάποιος σε λίγες σελίδες, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ιστορία, ενώ εκτός του πρακτικού της ρόλου, αποτέλεσε και αντικείμενο πολιτισμού, τέχνης και αισθητικής έκφρασης. Αυτό το χαρακτηριστικό της υπήρξε σημαντικός παράγοντας της ένταξής της στη μεγάλη συγγραφική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε κυρίως από τον 1ο αιώνα π.Χ. και μετά, εκπαιδευτικού και μορφωτικού χαρακτήρα. Με την καθιέρωση νέων θεσμών εκπαίδευσης στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, κύριο συστατικό των οποίων ήταν τα σχολεία, τα εγχειρίδια και οι βιβλιοθήκες, η Γεωγραφία εντάχθηκε στην υπηρεσία της διδασκαλίας αποκτώντας νέο περιεχόμενο και μορφή, με σκοπό να διευκολύνει τη μάθηση και να εξυπηρετήσει τις θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις των μαθητών. Εκτός από πεζά συνοπτικά κείμενα που περιέγραφαν με απλό τρόπο τις αστρονομικές και γεωγραφικές πληροφορίες, τις απαραίτητες για την κατανόηση και πρόσληψη από τους μαθητές του τότε γνωστού κόσμου, σημαντικό ρόλο στη γνωστική διαδικασία διαδραμάτισαν και ποιητικά κείμενα της εποχής, τα οποία, αντλώντας ταυτόχρονα υλικό από τη γεωγραφία, την ιστορία, τη μυθολογία και εν γένει από όλη την προγενέστερη παράδοση της λογοτεχνίας και της επιστήμης, συνιστούσαν ιδανικό έδαφος για τη διδασκαλία τόσο της μορφής όσο και του περιεχομένου τους.[28]

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον εργάστηκε ο Διονύσιος Χαρακεύς (1ος-2ος αιώνας μ.Χ.), γνωστός ως *Περιηγητής*, με το περίφημο ποιητικό του έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις*, στο οποίο περιέγραφε τον τότε γνωστό κατοικημένο κόσμο. Ο συγκερασμός σε αυτό πολλών διαφορετικών χαρακτηριστικών, κατά τη συνήθη συγγραφική δραστηριότητα της εποχής,

[27] Από τα σημαντικότερα πρόσωπα είναι ο Κράτης Μαλλώτης, ο Ίππαρχος ο Ρόδιος, ο Ποσειδώνιος Απαμεύς, ο Σκύμνος ο Χίος, ο Γέμινος ο Ρόδιος, αλλά και ο ιστορικός Πολύβιος, το έργο του οποίου βρίθει γεωγραφικών πληροφοριών. Λιβιεράτος (2007), σσ. 54-61. Για τον Πολύβιο βλ. Jacob (1997), σσ. 27, 191, 212.

[28] Οι γνωστότεροι συγγραφείς τέτοιων κειμένων ήταν ο Θεοδόσιος από τη Βιθυνία, ο Ποσειδώνιος, ο Γέμινος και ο Διονύσιος Περιηγητής για τον οποίο γίνεται λόγος στη συνέχεια. Βλ. Λιβιεράτος (2007), σ. 66. Για μια συνολική απεικόνιση των σημαντικότερων ονομάτων της ελληνικής γεωγραφίας από τον 7ο αι. π.Χ. μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. βλ. Παράρτημα, Εικ. 2.7.

αλλά και η ποιητική του μορφή το κατέστησαν μέχρι τον Μεσαίωνα διαδεδομένο βασικό σχολικό γεωγραφικό εγχειρίδιο, που μεταφράστηκε στα λατινικά τον 4ο και 6ο αιώνα μ.Χ. και επανεκδόθηκε από τον μητροπολίτη Ευστάθιο Θεσσαλονίκης τον 12ο αιώνα μ.Χ.

1.2 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον *Βίο* του Διονυσίου Περιηγητή είναι λιγοστά και περιορίζονται κυρίως στα εσωτερικά τεκμήρια που παρέχουν τα χειρόγραφα και σε μια σύντομη αναφορά στο λεξικό της Σούδας. Οι πληροφορίες για την πατρίδα του, την ταυτότητά του και τη χρονολόγηση του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις* είναι συγκεχυμένες, καθώς η παλαιότερη έρευνα, βασισμένη σε στοιχεία του ίδιου του ποιήματος, υποστήριζε την καταγωγή του από διαφορετικές πόλεις[29] και τον τοποθετούσε χρονικά σε διαφορετικές περιόδους.[30]

Σύμφωνα με το *Γένος Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ* που συνοδεύει τα περισσότερα χειρόγραφα της παράδοσης του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, ο Διονύσιος «γέγονε ἐπὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων μετὰ Αὔγουστον Καίσαρα ἢ ἐπ' αὐτοῦ».[31] Η επικρατέστερη όμως σήμερα άποψη για την καταγωγή του Διονυσίου βασίζεται σε μια ανώνυμη μορφή του Βίου του, εκτενέστερη από εκείνη που απαντά στην αρχή των χειρογράφων, που σώζεται στα δύο πρώτα φύλλα ενός μοναδικού κώδικα, του Vaticanus Chisianus R. IV 20 του 15ου αιώνα:[32]

> Διονύσιος ὁ Περιηγητὴς υἱὸς Διονυσίου ἦν, γένει Ἀλεξανδρεύς, ἐκ πολιτείας ἐνδόξου, τοῖς δὲ τῶν αὐτοκρατόρων ἦν χρόνοις, ὡς αὐτὸς ἐν τούτῳ τῷ ποιήματί φησι.[33]

Μετά την πρώτη έκδοση του εν λόγω κειμένου το 1874, ο Alfred Klotz επισημαίνει ότι ένα λήμμα του λεξικού της Σούδας για κάποιον Διονύσιο από την Αλεξάνδρεια που έζησε τον 1ο αιώνα μ.Χ., μαθητή του φιλοσόφου Χαιρήμονος, αφορά στον πατέρα του Περιηγητή,

---

[29] «…ο Διονύσιος φέρεται ως Κορίνθιος ή Ρόδιος ή Σάμιος ή Μιλήσιος ή Βιθυνός ή Βυζάντιος ή Λίβυς ή Αλεξανδρέας». Τσαβαρή (1990), σ. 11.

[30] Ο Bernhardy υποστηρίζει ότι ο Διονύσιος έζησε στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. και τον ακολουθεί ο Gutschmid χρονολογώντας την *Περιήγηση* περίπου στο 303. Bernhardy (1828), σσ. 511 κ.ε.· Gutschmid (1855), σ. 702.

[31] Müller, *GGM*, σ. 427.

[32] Για την περιγραφή του κώδικα βλ. De' Cavalieri (1927), σσ. 28-9.

[33] Η πρώτη έκδοση του κειμένου του Vaticanus Chrisianus R. IV 20 έγινε από τον Rühl (1874) και ακολούθησαν οι εκδόσεις του Zipperer (1876) και του Colonna (1957). Το 1992 η Τσαβαρή, αντιβάλλοντας το κείμενο του Colonna με το πρωτότυπο, διαπίστωσε αρκετά σφάλματα που την ώθησαν να παρουσιάσει μια νέα έκδοση του *Βίου*, από την οποία αντλείται και το παρατιθέμενο χωρίο. Βλ. Τσαβαρή (1992), σσ. 17-22.

γεγονός που αποτελεί μαρτυρία τόσο για τον τόπο καταγωγής του ποιητή, όσο και για την περίοδο κατά την οποία έζησε.[34]

> Διονύσιος, Ἀλεξανδρεύς, ὁ Γλαύκου υἱός, γραμματικός· ὅστις ἀπὸ Νέρωνος συνῆν καὶ τοῖς μέχρι Τραϊανοῦ καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν προῦστη καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν καὶ πρεσβειῶν ἐγένετο καὶ ἀποκριμάτων. ἦν δὲ καὶ διδάσκαλος Παρθενίου τοῦ γραμματικοῦ, μαθητὴς δὲ Χαιρήμονος τοῦ φιλοσόφου, ὃν καὶ διεδέξατο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. (Σούδα *δ* 1173, «Διονύσιος»)

Οι παραπάνω πληροφορίες επιβεβαιώθηκαν στη συνέχεια από τη συστηματική μελέτη του Gustav Leue[35] ο οποίος, βασισμένος σε δύο ακροστιχίδες που ανακάλυψε μέσα στο ποίημα, έδωσε την οριστική λύση στο πρόβλημα της ταυτότητας και της καταγωγής του Διονυσίου Περιηγητή:[36]

ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΔΑ vv. 109-134 ***ἐμὴ Διονυσίου τῶν ἐντὸς Φάρου***	**ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΔΑ vv. 513-532** ***θεὸς Ἑρμῆς ἐπὶ Ἀδριανοῦ***
Εκ δ᾽ ὀρέων Σικελῶν Κρήτης ἀναπέπταται οἶδμα	**Θ**ηητὸς δέ τίς ἐστι βαθὺς πόρος Αἰγαίοιο,
Μακρὸν ἐπ᾽ ἀντολίην Σαλμωνίδος ἄχρι καρήνου,	**Ε**ντὸς ἔχων ἑκάτερθεν ἀπειρεσίων στίχα νήσων,
Ην Κρήτης ἐνέπουσιν ἑώϊον ἔμμεναι ἄκρην.	**Ο**σσον ἐπὶ στεινωπὸν ὕδωρ Ἀθαμαντίδος Ἕλλης
Δοιαὶ δ᾽ ἑξῆεις προτέρω φρίσσουσι θάλασσαι,	**Σ**ηστὸς ὅπη καὶ Ἄβυδος ἐναντίον ὅρμον ἔθεντο.
Ισμαρικοῦ πνοιῇσιν ἐλαυνόμεναι βορέαο.	**Ε**ὐρώπης δ᾽ αἱ μὲν λαιῆς ὑπὸ νεύματι χειρὸς
Ορθὸν φυσιόωντος, ἐπεὶ κατεναντία κεῖται·	**Ρ**ώονθ᾽ ἑξείης, Ἀσίης δ᾽ ἐπὶ δεξιὰ κεῖνται,
Ναῦται δὲ πρώτην Φαρίην ἅλα κικλήσκουσιν,	**Μ**ῆκος ἐπ᾽ ἀρκτῴοιο τιταινόμεναι βορέαο.
Υστατον ἐς πρηῶνα τιταινομένην Κασίοιο·	**Η**τοι δ᾽ Εὐρώπης μὲν Ἀβαντιὰς ἔπλετο Μάκρις
Σιδονίην δ᾽ ἑτέρην, ὅθι τείνεται ἐς μυχὰ γαίης	**Σ**κῦρός τ᾽ ἠνεμόεσσα καὶ αἰπεινὴ Πεπάρηθος·
[Ἰσσοῦ ἄχρι πτόλιος Κιλίκων χώρην παραμείβων,]	**Ε**νθεν καὶ Λῆμνος, κραναὸν πέδον Ἡφαίστοιο,
Ισσικὸς ἑλκόμενος βορέην ἔπι πόντος ἀπείρων	**Π**έπταται, ὠγυγίη τε Θάσος, Δημήτερος ἀκτή,
Οὐ μὲν πολλὸν ἄνευθεν ἰσόδρομος· ἄγχι γὰρ ἤδη,	**Ι**μβρος Θρηϊκίη τε Σάμος, Κυρβάντιον ἄστυ.
Υσπληγι δνοφερῇ Κιλίκων ἀποπαύεται αἴης·	**Α**ἳ δ᾽ Ἀσίης πρώτην αἶσαν λάχον, ἀμφὶς ἐοῦσαι

[34] Klotz (1909), σσ. 474-5.
[35] Leue (1884), σσ. 175-8.
[36] Για τις ακροστιχίδες βλ. Vogt (1967), σσ. 80-95. Ο Nauck (1889, σ. 325), θεωρώντας ως λανθασμένη τη γραφή «μακρὸν» του στίχου 110, πρότεινε τη διόρθωση σε «πολλὸν», δίνοντας έτσι στην ακροστιχίδα τη μορφή «ἔπη Διονυσίου». Την υπόθεση αυτή δέχτηκε αργότερα ο Leue (1925, σσ. 367-8), ενώ την απέρριψε ο Counillon (1981, σσ. 514-22). Είναι αξιοσημείωτο ότι οι δύο ακροστιχίδες συμβάλλουν στην αποκατάσταση του κειμένου των συγκεκριμένων χωρίων, καθώς αφενός επιβάλλουν τον οβελισμό του στίχου 118 που πολλά χειρόγραφα παραδίδουν, αφετέρου αποδεικνύουν λανθασμένες τις γραφές «δ᾽ ἤτοι» αντί του ορθού «ἤτοι δ΄» (520) και «ἀρχομένου» αντί του «ἱσταμένου» (528) πολλών χειρογράφων. Για τα χειρόγραφα που παραδίδουν τις διαφορετικές γραφές βλ. Τσαβαρή (1990), σ. 42 και σσ. 72-3.

Τῆμος ἐπὶ ζέφυρον στρεπτὴν ἐπερεύγεται ἅλμην.
Ως δὲ δράκων βλοσυρωπὸς ἑλίσσεται, ἀγκύλος ἕρπων,
Νωθής, τῷ δ᾽ ὑπὸ πᾶσα βαρύνεται οὔρεος ἄκρη
Ερχομένῳ· τὼς κεῖνος ἑλίσσεται εἰν ἁλὶ κόλπος
Νήχυτος, ἔνθα καὶ ἔνθα βαρυνόμενος προχοῇσιν.
Τοῦ μὲν ἐπὶ προχοῇς Παμφύλιοι ἀμφινέμονται,
Οσσον ἐπιπροβέβηκε Χελιδονίων ἐπὶ νήσων·
Σῆμα δ᾽ ἔχει ζεφύρου Παταρηΐδα τηλόθεν ἄκρην.
Φράζεο δ᾽, ἐκ κείνου τετραμμένος αὖτις ἐπ᾽ ἄρκτους,
Αἰγαίου πόντοιο πλατὺν ῥόον, ἔνθα τε κῦμα
Ρησσόμενον νήσοισι περιβρέμεται Σποράδεσσιν·
Οὐ γάρ τις κείνῳ ἐναλίγκια κύματ᾽ ὀφέλλει,
Υψόθι μορμύρων, ἕτερος πόρος ἀμφιτρίτης·
Δῆλον ἐκυκλώσαντο, καὶ οὔνομα Κυκλάδες εἰσί·
Ρύσια δ᾽ Ἀπόλλωνι χοροὺς ἀνάγουσιν ἅπασαι,
Ισταμένου γλυκεροῦ νέον εἴαρος, εὖτ᾽ ἐν ὄρεσσιν
Ανθρώπων ἀπάνευθεν κύει λιγύφθογγος ἀηδών.
Νῆσοι δ᾽ ἐξείης Σποράδες περὶ παμφανόωσιν,
Οἷον ὅτ᾽ ἀνεφέλοιο δι᾽ ἠέρος εἴδεται ἄστρα,
Υγρὰ νέφη κραιπνοῖο βιησαμένου βορέαο.

Στην πρώτη ακροστιχίδα επιβεβαιώνεται ως *patria* του Διονυσίου η Αλεξάνδρεια και στη δεύτερη υποδηλώνεται η *aetas* του ποιήματος την εποχή που ο αυτοκράτορας Αδριανός επέβαλε σε ολόκληρη της αυτοκρατορία τη λατρεία του Ερμή-Αντίνοου, μετά το θάνατο του ευνοούμενού του Αντίνοου το 130 μ.Χ. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Τσαβαρή, η δήλωση αυτή του Διονυσίου για τη λατρεία του Ερμή προσδιορίζει ακριβέστερα τη χρονολόγηση του ποιήματος μεταξύ των ετών 130 και 138 (χρονολογία θανάτου του Αδριανού) και αποτελεί σφραγίδα της γνησιότητας του έργου.[37] Ο Διονύσιος Περιηγητής, ένας πολυδιαβασμένος ποιητής που θέλησε με τη σύνθεσή του να μεταφέρει στο κοινό της εποχής του τους καρπούς της μελέτης και των γνώσεών του, γνώρισε από πολύ νωρίς μεγάλη αποδοχή και το έργο του παρουσίασε εντυπωσιακά μακρόχρονη χειρόγραφη και έντυπη κυκλοφορία μέχρι τον Μεσαίωνα.

1.3 Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ο τρόπος πραγμάτευσης της οικουμένης από τον Διονύσιο, ο οποίος «Ἐρατοσθένους ὢν ἐραστὴς» όπως μαρτυρούν τα αρχαία σχόλια,[38] τον κατατάσσει σε έναν από τους γεωγράφους της εποχής, με κυρίαρχη στο έργο του την ιδέα της οικουμενικότητας που διαπνέει τη σύγχρονή του πολιτική πρακτική και ιδεολογία.[39] Το έργο του *Οἰκουμένης*

[37] Tsavari (1990), σσ. 30-1.
[38] Müller, *GGM*, σ. 429.
[39] Σε άλλες περιπτώσεις, γεωγράφοι της ρωμαϊκής εποχής έθεταν στις πραγματείες τους αμιγώς πολιτικούς σκοπούς, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Στράβωνα. Βλ. σχετικά Nicolet (1991), passim· Counillon (1994), σσ. 19-25· Dueck – Brodersen (2012), σσ. 10-6.

Περιήγησις σε 1.187 εξάμετρους στίχους συνιστά μια γενική γεωγραφική πραγματεία, ένα είδος πανοράματος των κυριότερων περιοχών της οικουμένης, που επαναλαμβάνει περισσότερα ή λιγότερα στοιχεία, κοινά στα μέχρι τότε γεωγραφικά κείμενα, με κυριότερο έργο αναφοράς αυτό του Στράβωνα.

Ξεκινώντας από τον Ωκεανό που περικλείει ολόκληρη την οικουμένη (vv. 3-42) και τους τέσσερις κόλπους του (vv. 43-57), κάνει μια περιοδεία στις περιέχουσες θάλασσες της Μεσογείου (vv. 58-145) και τον Εύξεινο πόντο (vv. 146-169), συνεχίζει στο εσωτερικό της Λιβύης (vv. 170-269), της Ευρώπης (vv. 270-449) και στα νησιά της γης (vv. 450-619) για να καταλήξει στην Ασία (vv. 620-1166). Αν και στο εσωτερικό η περιγραφή κάθε ηπείρου είναι χαρτογραφική, γεωφυσική και εθνογραφική, ακολουθώντας τους βασικούς οδικούς άξονες σύμφωνα με το πρότυπο των *περίπλων*, ο Διονύσιος αποκλίνει από την παραδοσιακή τους μορφή ως προς την πορεία του.[40] Οργανώνει πρώτα το δυτικό του υλικό σε επαναλαμβανόμενους κύκλους που ξεκινούν από τις Στήλες του Ηρακλή,[41] περιοδεύει στη συνέχεια στην Ασία, κινούμενος νοτιοανατολικά από το βόρειο μισό της ηπείρου, και ολοκληρώνει τον κύκλο του κατά μήκος της νότιας ακτής της Μαύρης θάλασσας στους βόρειους λαούς της Ινδίας.

Ωστόσο, αν και είναι αναμφισβήτητο ότι η *Περιήγηση* έχει έντονα γεωγραφικό χαρακτήρα, τη ροή του κειμένου διακόπτουν συχνά *ιστορικές* και *μυθολογικές* παρεκβάσεις που αφορούν την πολυσυζητημένη απόπειρα ταύτισης των ομηρικών θέσεων. Ο ίδιος ο Διονύσιος επανέρχεται στη συντηρητική θέση ότι τα *ομηρικά* έπη αναφέρονται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές τοποθεσίες και μεταφέρει την ομηρική γεωγραφία στον πραγματικό κόσμο με μια ποικιλία τρόπων. Αναφέρεται ρητά στα ταξίδια του Οδυσσέα, παραθέτοντας ή παραφράζοντας στίχους από τα έπη και υποδηλώνει ότι ο κόσμος που περιγράφεται στο ποίημά του είναι συμβατός με αυτόν του Ομήρου. Στο έργο του γίνεται αναφορά στους Λωτοφάγους της Λιβύης και στην επίσκεψη του Οδυσσέα εκεί, σαν να

[40] Η παραδοσιακή μορφή του περίπλου έχει ως σημείο εκκίνησης τις Στήλες του Ηρακλή, ολοκληρώνει έναν δεξιόστροφο κύκλο της Μεσογείου με περιδιαβάσεις στον ηπειρωτικό χώρο και καταλήγει πάλι στις Στήλες από τις ακτές της βόρειας Αφρικής. Βλ. Jacoby (1912), «Hekataios» (3), *RE* VII, 2 col. 2691. Μερικοί γεωγράφοι επιλέγουν άλλο σημείο εκκίνησης, όπως ο Μένιππος από την Πέργαμο που ξεκινά από τον Ελλήσποντο, ή διακόπτουν την παραδοσιακή διαδρομή για να συνεχίσουν από άλλο σημείο. Για παράδειγμα, ο Αρτεμίδωρος από την Έφεσο πήγε από τις Ηράκλειες Στήλες στην Ταυρική Χερσόνησο, αλλά στη συνέχεια επέστρεψε στη Λιβύη για να προχωρήσει κατά μήκος της αφρικανικής ακτής. Άλλοι συνδυάζουν τον εξωτερικό με τον εσωτερικό περίπλου ακολουθώντας την πορεία του ωκεανού, όπως ο Πομπόνιος Μέλας που έχει διπλό περίπλου, βλ. Batty (2000), σσ. 87-8. Ο Πλίνιος ξεκινά από τις Στήλες με πορεία προς τον Τάναι ποταμό, διασχίζει τη νότια ηπειρωτική χώρα μέχρι τον Εύξεινο Πόντο και επιστρέφει από τη Σκυθία στις Ηράκλειες Στήλες με πορεία βορειοδυτική.

[41] Υπάρχουν 6 αναχωρήσεις από τις ηράκλειες στήλες: α) Οι θάλασσες της Μεσογείου (72-3), β) η βόρεια ακτή της Αφρικής (184-5), γ) η βόρεια Ευρώπη (281-2), δ) η μεσογειακή Ευρώπη (334-6), ε) τα νησιά της Μεσογείου (450-2), στ) τα νησιά του Ωκεανού (558). Ο Στράβων το κάνει μόνο δύο φορές. Πρβλ. Στρ. *Γεωγρ*. 2.5.19, 26.

υπήρξαν πραγματικά και η μνεία στον Οδυσσέα να είναι απλά υποστηρικτική, ενώ μια νέα θέση προτείνεται για τις Πλωτές που τεκμηριώνει το ομηρικό επίθετο του νησιού. Η αναφορά στο νησί του Αιόλου, δεδομένης της συγκεκριμένης γεωγραφικής του θέσης από την εποχή του Θουκυδίδη, είναι εμπλουτισμένη με νύξεις σύμφωνα με το οδυσσειακό πρότυπο (vv. 461-4) και η Αιγυπτιακή Θήβα είναι στολισμένη με τα ιλιαδικά επίθετα «ὠγυγίη» και «ἑκατόμπυλον» (v. 249). Οι μακρινοί Αιθίοπες χωρίζονται μεταξύ δυτικής και ανατολικής Αφρικής, ενώ υπάρχει και μέρος στο χάρτη για τους Ερεμβούς (v. 180), τις φυλές των Αγαυών και των Ιππημολγών στις στέπες της νότιας Ρωσίας (vv. 308-9) και τους Άβαντες στην Εύβοια (v. 511), όλα σε μια σύγχυση μύθου και πραγματικότητας.

Σε πλήρη συνάρτηση με το ομηρικό πρότυπο βρίσκεται και μια ποικιλία άλλων κειμένων που αποτέλεσαν για τη γεωγραφική αναπαράσταση του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις* σημαντική πηγή πληροφοριών και μνημονεύονται συχνά στα αρχαία σχόλια. Ο Διονύσιος, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως έναν άλλον Ησίοδο που βρίσκεται σε άμεση επαφή με τις Μούσες και μένει σταθερός στην παράδοση της αρχαίας διδακτικής ποίησης, επιδιώκει να κάνει για τη γη ό, τι είχε κάνει ο Άρατος στα *Φαινόμενά* του για τους ουρανούς, πατώντας συχνά στα μονοπάτια του *ύμνου*, της *ελεγείας* ακόμα και της *τραγωδίας*. Μεγάλη είναι η επίδραση που ασκεί στην *Περιήγηση* το έπος των *Ἀργοναυτικῶν* του Απολλωνίου, του οποίου ο Διονύσιος «οὐ χαρακτῆρος ὢν ἐραστής, ἀλλ' ἐπικαίρου διὰ τὴν χρείαν ἐπιβολῆς», αλλά και ο Καλλίμαχος με τον 4ο Ύμνο του, ο Άρατος και ο Θεόκριτος.[42] Συγκεκριμένες επίσης γεωγραφικές αναφορές και χρήσεις επιθέτων αντλούνται από τη *λυρική ποίηση*, την *ελεγεία* και την *τραγωδία*,[43] χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσδιοριστεί αν ο Διονύσιος ανέτρεχε στα συγκεκριμένα κείμενα ή συμβουλευόταν έμμεσες πηγές.[44]

Όποιες και να ήταν οι πηγές άντλησης των πληροφοριών του Διονυσίου, το ευρύ φάσμα υλικού και η σύζευξη λογοτεχνικών μορφών που εντοπίζονται στο έργο του, περισσότερο σηματοδοτούν την πρόσληψη της υψηλής αρχαϊκής και αλεξανδρινής ποίησης στην αυτοκρατορική περίοδο, παρά τον κατατάσσουν στους γεωγράφους της εποχής του και στους συνεχιστές της ελληνιστικής γεωγραφικής παράδοσης. Για τον Διονύσιο ο χώρος δεν

[42] Συνάφεια με τον Θεόκριτο εμφανίζει ο τρόπος παρουσίασης συγκεκριμένων γεωγραφικών τόπων: vv. 179, 227, 353, 372, 436, 509, 528, 792, 811, 837, 838, 842, 873, 916, 965, 997, 1010, 1022, 1033, 1077, 1088, 1112, 1134, 1157, 1168.

[43] Ως προς τις γεωγραφικές αναφορές: Μίμνερμος (v. 1108)· Αισχύλος (vv. 227, 515)· Σοφοκλής (vv. 227, 521, 522)· Ευριπίδης (v. 227). Ως προς τα επίθετα: Πίνδαρος (v. 244: *βαθύκρημνος*, v. 554: *ἀγακλεής*, v. 770: *βαρύγδουπος*)· Σοφοκλής (v. 972). Χαρακτηριστική είναι επίσης η χρήση του επιθέτου *μεγαλώνυμος* (vv. 542, 860) το οποίο ο Διονύσιος αποδίδει σε τόπους, ενώ ο Σοφοκλής το χρησιμοποιεί για θεότητες.

[44] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Στράβωνα που συχνά παραπέμπει στον Καλλίμαχο. Βλ. Pontani (2011), σσ. 93-117. Γενικότερα για παραπομπές του Στράβωνα σε ποιητές βλ. Dueck (2005), σσ. 86-107· Dueck (2010), σσ. 246-7.

είναι κάτι που μπορεί να αναλυθεί με τη γεωμετρία ή να βαθμονομηθεί σε σταθερές μονάδες, αλλά είναι διαποτισμένος με την εμπειρία όσων έχουν ταξιδέψει μέσα σε αυτόν, γεγονός που προσδίδει και την πολιτιστική του φυσιογνωμία. Μία και μόνο γεωγραφική ονομασία μπορεί να κρύβει τόσους πολλούς συσχετισμούς, ιστορικούς, λογοτεχνικούς και μυθολογικούς, που δικαιολογημένα επισημαίνει ο Ευστάθιος ότι η *Περιήγηση* επέκτεινε ό, τι προϋπήρχε, αφού τα ονόματα είχαν ήδη χτισμένο το υπόβαθρό τους.[45]

Είναι επομένως αδύνατο -και ίσως ανούσιο ως προς τον σκοπό που επιτελεί η *Περιήγηση*- να προσπαθεί κανείς να διαχωρίσει τα αμιγώς γεωγραφικά από τα λογοτεχνικά στοιχεία που συνθέτουν την κληρονομιά του Διονυσίου από τους προγενέστερους. Ο ίδιος είναι εξαιρετικά εκλεκτικός στη χρήση των πηγών του και, με αξιοσημείωτη τη σχέση ανάμεσα στην ακραία οικονομία χώρου του ποιήματος και στο τεράστιο βάρος της πολιτιστικής παράδοσης που κρύβεται σε αυτό, επιδιώκει όχι τόσο να προσδιορίσει γεωγραφικά θέσεις όσο να προκαλέσει την πολιτισμική μνήμη του αναγνώστη μέσω ενός εναρμονισμένου ψηφιδωτού.[46] Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις*, με το πλήθος γεωγραφικών πληροφοριών που διαθέτει, εντάσσεται μεν στην παράδοση της γεωγραφίας, διακρίνεται όμως από εκλεκτισμό και αλληλοδιείσδυση μορφών που του προσδίδουν ειδολογική ετερογένεια (κατάλογος, περίπλους, περιγραφή, εθνογραφία, μυθογραφία, ιστορία, ποίηση).

Είναι προφανές ότι, ακριβώς λόγω αυτής της σύνθετης μορφής της, η *Οἰκουμένης Περιήγησις* συνιστούσε ιδανικό έδαφος για μελέτη τόσο του περιεχομένου της όσο και μορφολογικών ζητημάτων, κυρίως γραμματικών και μετρικών. Αυτό δικαιολογεί απόλυτα το αμείωτο ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για το κείμενο του Διονυσίου και τη χρήση του ως βασικού διδακτικού εγχειριδίου για αιώνες, γεγονότα που μαρτυρούνται από την πλούσια άμεση και έμμεση παράδοση του κειμένου, το πλήθος των σχολίων, τις λατινικές μεταφράσεις και τις πενήντα περίπου εκδόσεις ή επανεκδόσεις μέχρι τον 19ο αιώνα.

[45] Müller, *GGM*, σσ. 205-6· Πρβλ. Jacob (1981), σσ. 68-9.
[46] Chaniotis (2009), σσ. 255-9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ*

2.1 Η ΑΜΕΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* ανήκει στα κείμενα της αρχαίας γραμματείας τα οποία μέχρι πρόσφατα δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο σύγχρονης κριτικής έκδοσης και επισταμένης ταξινόμησης των μαρτύρων τους. Οι πρώτες εκδόσεις του κειμένου που χρησιμοποίησαν πολλά χειρόγραφα[47] είχαν γίνει με ελλιπή τρόπο, όταν ακόμη η στεμματική παρουσίαση και η εφαρμογή της στην έκδοση του κειμένου ήταν έννοιες ανύπαρκτες και η επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικές γραφές γινόταν συχνά άκριτα με βάση απηρχαιωμένα κριτήρια. Η συστηματικότερη έρευνα σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοση του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις* έγινε το 1990, όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο της Ισαβέλλας Τσαβαρή *Histoire du texte de le Description de la Terre de Denys le Periégète,* στο οποίο εξετάζεται η ιστορία της παράδοσης του έργου με επίκεντρο τη χειρόγραφη παράδοση από τον 10ο μέχρι τον 17ο αιώνα και δίνεται το γενικό στέμμα της παράδοσης του κειμένου με επισήμανση όχι μόνο των χειρογράφων, αλλά και των σπουδαιότερων μαρτύρων της έμμεσης παράδοσης. Την ίδια χρονολογία, στηριζόμενη στα πορίσματα της μελέτης αυτής, η Τσαβαρή εξέδωσε την πρώτη συστηματική κριτική έκδοση, αναφέροντας στο κριτικό υπόμνημα όλες τις γραφές που συμβάλλουν στην αποκατάσταση του κειμένου ή παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον.

Το κείμενο του Διονυσίου, σύμφωνα με την Τσαβαρή, παραδίδεται σε 134 χειρόγραφα,[48] τα οποία χρονολογούνται από τον 10ο έως τον 17ο αιώνα.[49] Ωστόσο, πάντα σύμφωνα με την Τσαβαρή, χάρη στις λατινικές παραφράσεις του Αβιηνού και του Πρισκιανού, του 4ου και του 6ου αιώνα αντιστοίχως, μπορεί να τεκμηριωθεί ότι η ιστορία

[47] Βλ. παρακάτω σσ. 31-2.

[48] Για τη λίστα των χειρογράφων βλ. Tsavari (1990), σσ. 80-4. Τα χειρόγραφα Schoenemannianus και Brunckianus που αναφέρονται από τον Müller παραμένουν αταύτιστα από την Τσαβαρή. Επίσης ένα χειρόγραφο των Alberto και Rodolfo Pio de Carpi που αναφέρεται από τον Diller (1975, σ. 204) σήμερα έχει χαθεί. Χαμένα είναι πλέον και τα χειρόγραφα Vratislaviensis Rehdigeranus 35 και Dresdensis Da 25, τα οποία όμως η Τσαβαρή συμπεριλαμβάνει στην κατάταξη, βασισμένη στο κριτικό υπόμνημα των Müller και Passow. Βλ. Tsavari (1990), σσ. 78-9. Επιπλέον, τα χειρόγραφα των βιβλιοθηκών Musée Plantin-Moretus 125, British Library Addit. 10969, Bibl. Nat. gr. 1310, Bibl. Nat. gr. 1766, Bibl. Nat. Suppl. gr. 83, Bibl. Apost. Vat. Barber. gr. 144 και Bibl. Vallicell. 155 II 141 περιέχουν μόνο την *Παράφραση* ή τον *Βίο* του Διονυσίου χωρίς το κείμενο.

[49] Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποίημα του Διονυσίου εξακολουθεί να είναι προσφιλές ανάγνωσμα κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους και έχει πάντα θέση στο μεγάλο ρεπερτόριο των έργων που αντιγράφονται την περίοδο αυτή σε scriptoria της Ιταλίας. Ανάμεσα στους αντιγραφείς του κειμένου ξεχωρίζουν Κρήτες ή σχετιζόμενοι με την Κρήτη λόγιοι, που κατά τον 15ο και 16ο αιώνα καταφεύγουν στην Ιταλία και επιδίδονται στην έκδοση κλασικών και λειτουργικών κειμένων. Για τους Κρήτες αντιγραφείς του Διονυσίου Περιηγητή βλ. Καλαμάκης (1991), σσ. 195-206. Γενικά για τους αντιγραφείς του κειμένου βλ. Vogel – Gardthausen (1909).

του κειμένου ξεκινά πριν από τον 4ο αιώνα με ένα προαρχέτυπο Ω,[50] πηγή πολλών μαρτύρων της παράδοσης. Το προαρχέτυπο αυτό είναι πιθανό να είχε κατατεθεί στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας τον 2ο αιώνα και στη συνέχεια ακολούθησε δύο κατευθύνσεις, μία προς τη Ρώμη και μία προς την Κωνσταντινούπολη. Τα δύο απόγραφα του προαρχετύπου, Ω^1 και Ω^2 (βλ. παρακάτω σχήμα 1), που έφτασαν τον 4ο αιώνα στις δύο πρωτεύουσες της αυτοκρατορίας υπήρξαν η αφετηρία των δύο ανεξάρτητων παραδόσεων του κειμένου, της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής. Είναι πολύ πιθανό, όπως εξηγεί η Τσαβαρή,[51] ο Αβιηνός να είχε στα χέρια του το ίδιο το αρχέτυπο Ω^1 όταν αντέγραψε το κείμενο *Descriptio Orbis Terrae* κατά τον 4ο αιώνα στη Ρώμη. Στη συνέχεια αυτό μεταφέρθηκε σε κάποιο scriptorium της νότιας Ιταλίας και, κατά την περίοδο του μεταχαρακτηρισμού, αντεγράφη σε μικρογράμματη γραφή και έγινε πηγή των άμεσων μαρτύρων της Ρωμαϊκής παράδοσης. Διαφορετική ήταν η τύχη του αρχετύπου Ω^2 που αποτέλεσε μέχρι τον 9ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη αντικείμενο μελέτης, αντιγραφής και σχολιαστικού έργου από λογίους όπως ο Θεμίστιος, ο Ώρος, ο Πρισκιανός, ο Στέφανος Βυζάντιος, ο Γεώργιος Χοιροβοσκός και κατά τον 9ο/10ο αιώνα έδωσε ένα μεταχαρακτηρισμένο υπαρχέτυπο Ω^3, πρόγονο όλων των άμεσων μαρτύρων της χειρόγραφης Βυζαντινής παράδοσης. Τα διαχωριστικά σφάλματα των δύο παραδόσεων[52] αποδεικνύουν ότι αυτές είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και ότι υπερτερεί ως προς την αυθεντικότητα του κειμένου η Ρωμαϊκή παράδοση.

Είναι αξιοσημείωτο ότι από το σύνολο των σωζόμενων χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο του Διονυσίου, μόνο δύο συνιστούν μάρτυρες της Ρωμαϊκής παράδοσης. Το παλαιότερο από αυτά είναι ο κώδικας Paris Suppl. gr. 388 (A) του 10ου αιώνα[53] ο οποίος μεταφέρθηκε το 1797 από τη Βερόνα στο Παρίσι[54] και αποτελεί ταυτοχρόνως τον παλαιότερο σωζόμενο μάρτυρα του συνόλου της άμεσης χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου. Το χειρόγραφο αυτό A, άμεσο απόγραφο του αρχετύπου Ω^1 και καρπός μεταχαρακτηρισμού από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή,[55] παραδίδει ένα πλήρες κείμενο εξαιρετικής καθαρότητας, με σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό περιπτώσεων σωστών γραφών έναντι του αντίστοιχου αριθμού της Βυζαντινής παράδοσης. Μοναδικός σωζόμενος απόγονος του A είναι ο κώδικας Vatic. gr. 910 (V^9) του 13ου/14ου αιώνα.[56] Η μεταξύ τους σχέση προκύπτει

[50] Για τα σύμβολα δήλωσης των χειρογράφων της παρούσας μελέτης βλ. Tsavari (1990), σσ. 91-8.
[51] Βλ. Tsavari (1990), σσ. 212-4.
[52] Για τα σφάλματα των αρχετύπων Ω^1 και Ω^3 βλ. Tsavari (1990), σσ. 214-7.
[53] Cavallo (1980), σ. 168. Για τον συγκεκριμένο κώδικα βλ. επίσης Mioni (1964), σ. 496 και Irigoin (1970), σσ. 500-29. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 3.2.
[54] Βλ. Zuretti (1891), σσ. 161-74.
[55] Για τη διαδικασία αντιγραφής του κώδικα Paris Suppl. gr. 388 βλ. Irigoin (1969), σ. 49.
[56] Για τον κώδικα βλ. Canart – Peri (1970), σ. 510 και Buonocore (1986), σ. 862.

από τα συνδετικά τους σφάλματα, τα οφειλόμενα κυρίως στον μεταχαρακτηρισμό, και από τις σωστές γραφές που μόνο τα δύο αυτά χειρόγραφα παραδίδουν. Ωστόσο, το γεγονός ότι το V^9 δεν επαναλαμβάνει ορισμένες γραφές ή σφάλματα του A και συμφωνεί σε αυτές τις περιπτώσεις με τα χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης οδήγησε την Τσαβαρή στην υπόθεση ότι το V^9 κατάγεται από ένα ενδιάμεσο χειρόγραφο (A^0), άμεσο απόγραφο του A, που σήμερα δεν σώζεται. Το χαμένο αυτό χειρόγραφο A^0, το οποίο ενδεχομένως γράφτηκε στο ίδιο scriptorium της Ιταλίας με αυτό του A, πρέπει να μεταφέρθηκε κάποια στιγμή στην Κωνσταντινούπολη και να δέχτηκε διορθώσεις ή προσθήκες γραφών από χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης, επηρεάζοντας έτσι τόσο το V^9, όσο και εν γένει τη Βυζαντινή παράδοση, την οποία αλλοίωσε σημαντικά.

Σε αντίθεση με τους λιγοστούς μάρτυρες της Ρωμαϊκής παράδοσης, η Βυζαντινή παράδοση, με 129 χειρόγραφα, γνώρισε πολύ μεγαλύτερη διάδοση. Κριτήριο για την κατάταξη των χειρογράφων της αποτελούν κυρίως η μορφή και οι γραφές τους, που τα χωρίζουν σε δύο μεγάλες οικογένειες a και ε. Η ύπαρξη συνδετικών σφαλμάτων στις δύο οικογένειες αποδεικνύει ότι αυτές είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και κατάγονται από το κοινό μεταχαρακτηρισμένο υπαρχέτυπο Ω^3 του 9ου/10ου αιώνα, απόγονο του αρχετύπου Ω^2 (βλ. παρακάτω σχήμα 1). Την πρώτη μεγάλη οικογένεια a απαρτίζουν 85 χειρόγραφα,[57] που χωρίζονται σε δύο επιμέρους κλάδους με προγόνους τους δύο χαμένα χειρόγραφα b και d. Ιδιαίτερη σημασία και στεμματική θέση έχει στον πρώτο κλάδο ο κώδικας Paris. gr. 2771 (B) του 10ου/11ου αιώνα,[58] που αποτελεί τον παλαιότερο σωζόμενο μάρτυρα της Βυζαντινής παράδοσης, αλλά και το δεύτερο παλαιότερο χειρόγραφο μετά το A από το σύνολο των άμεσων μαρτύρων του κειμένου.[59] Το χειρόγραφο B, που σώζει μόνο τους στίχους 1-1065 του κειμένου, πρέπει να άσκησε σημαντική επίδραση στο χαμένο χειρόγραφο d της ίδιας οικογένειας και, μέσω αυτού, σε χειρόγραφα της οικογένειας ε. Στη δεύτερη μεγάλη οικογένεια ε κατατάσσονται τα υπόλοιπα 44 χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο του

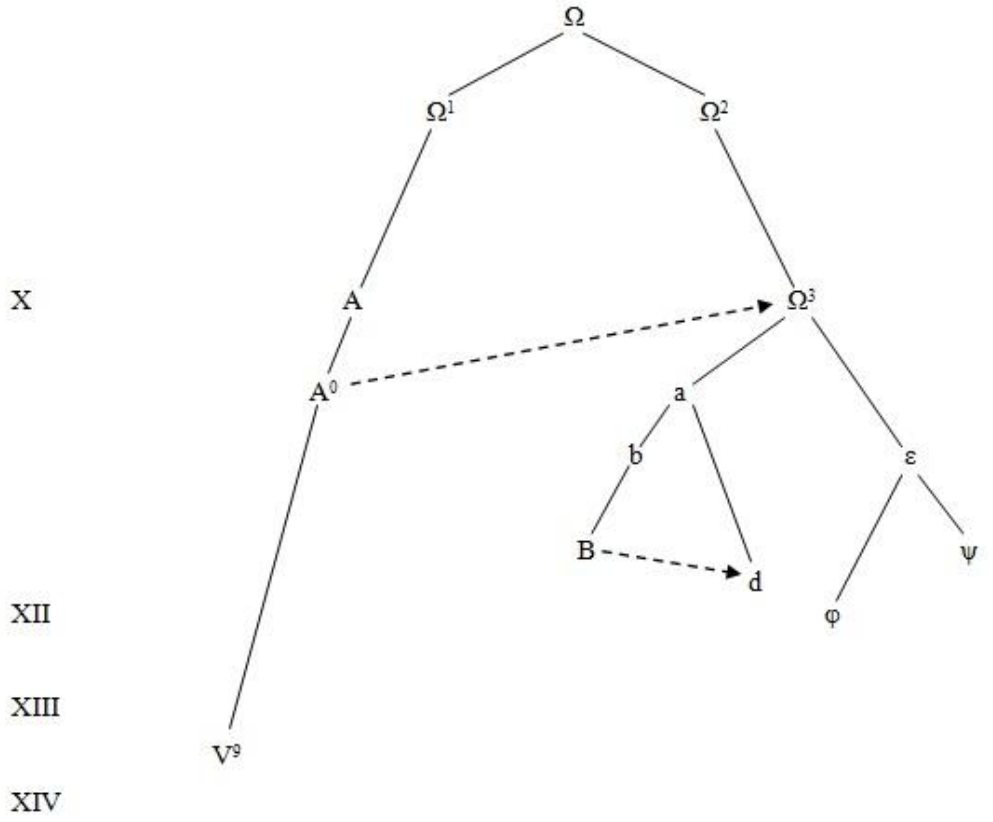
[57] Για τα χειρόγραφα της οικογένειας a και τα συνδετικά τους λάθη βλ. Tsavari (1990), σσ. 225-6.

[58] Ο Omont (1888, τόμ. III, σ. 38) χρονολογεί το χειρόγραφο στον 10ο αιώνα και την ίδια χρονολογία υιοθετεί ο Pertusi (1950), σσ. 531-3. Ο Müller (*GGM*, σ. XXXII) το τοποθετεί στον 11ο αιώνα και ο Λιβαδάρας (1965, σ. 104) στα τέλη του 10ου. Για την περιγραφή του χειρογράφου βλ. Rzach (1893), σσ. 165-9. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 3.3.

[59] Τα σχόλια που πλαισιώνουν το κείμενο του Διονυσίου στον κώδικα Paris. gr. 2771 χρονολογούνται στον 4ο αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχηματική παράσταση των Κυκλάδων στην κάτω δεξιά ώα του φ. 63v και η μαρτυρία των σχολίων σχετικά με τον εποικισμό των έντεκα νησιών των Κυκλάδων από ονομαζόμενους Αθηναίους αποικιστές. Όπως εξηγεί ο Καλαμάκης (1990, σ. 31-2) η μαρτυρία αυτή πρέπει να αποδοθεί σε συγγραφέα που ήθελε να υποστηρίξει την πολιτική της Αθηναϊκής Συμμαχίας σχετικά με την εδραίωση της ηγεμονίας της στις Κυκλάδες, αφού ούτε η μαρτυρία είναι καταχωρημένη στα Αποσπάσματα των Ελλήνων Ιστορικών ούτε τα ονόματα των εποικιστών περιλαμβάνονται στους καταλόγους αρχαίων ελληνικών ονομάτων.

Διονυσίου,[60] τα οποία κατάγονται από ένα χαμένο υπαρχέτυπο και χωρίζονται σε δύο επιμέρους κλάδους με προγόνους τους δύο χαμένα χειρόγραφα φ και ψ. Τα παλαιότερα χειρόγραφα της οικογένειας ε είναι οι κώδικες Guelferbyt. Gud. gr 46 (W^1) του 11ου αιώνα[61] και Marc. gr. Z 471 (μ) του 12ου αιώνα.[62] Ο τελευταίος υπήρξε σημαντικός παράγοντας σύμφυρσης της Βυζαντινής παράδοσης, κυρίως για πολλά χειρόγραφα της οικογένειας a.

Σχήμα 1: Στέμμα των παλαιότερων μαρτύρων της παράδοσης του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*[63]

Από τις δύο παραδόσεις του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, το κείμενο των χειρογράφων της Βυζαντινής παράδοσης, κατά τη διάρκεια των διαδοχικών αντιγραφών του στα scriptoria της ανατολής, υπέστη ποικίλες παρεμβάσεις, κυρίως μορφολογικού και φωνολογικού χαρακτήρα, που οφείλονται άλλοτε σε αντιγραφικά λάθη, άλλοτε σε απευθείας

[60] Για τα χειρόγραφα της οικογένειας ε και τα συνδετικά τους σφάλματα βλ. Tsavari (1990), σ. 226.
[61] Βλ. Sicherl (1978). Σύμφωνα με τον Müller (*GGM*, σ. XXXV) ο συγκεκριμένος κώδικας χρονολογείται στον 12ο αιώνα. Στον κατάλογο του Köhler αναφέρεται ως χειρόγραφο του 15ου και την ίδια χρονολόγηση ακολουθεί ο Λιβαδάρας. Βλ. Köhler (1913), σ. 34 και Λιβαδάρας (1965), σ. 112. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 3.4.
[62] Βλ. Tuilier (1968), σσ. 153-4. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 3.5.
[63] Για τη στεμματική απεικόνιση του συνόλου των άμεσων μαρτύρων της Βυζαντινής παράδοσης του κειμένου βλ. Παράρτημα, Εικ. 4.1-4.8.

μετάφραση του κειμένου από τα λατινικά χωρίς μεσολάβηση ελληνικού πρωτοτύπου και άλλοτε στην εισαγωγή από τους αντιγραφείς στοιχείων της Ρωμαϊκής παράδοσης που τραυμάτισαν το αρχικό κείμενο. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η αλλοίωση των γραμμών της Βυζαντινής παράδοσης και οι δαιδαλώδεις διακλαδώσεις των χειρογράφων της με πολλές περιπτώσεις μείζονος σύμφυρσης, που δυσχεραίνουν σημαντικά την αποκατάσταση του κειμένου.

Αντίθετα, το καθαρότερο αντιπροσωπευτικό χειρόγραφο της Ρωμαϊκής παράδοσης, το Α, ως προερχόμενο από μια αρχαιότερη φάση της παράδοσης και χωρίς να έχει δεχτεί αλλοιώσεις και μεταλλαγές από επεμβάσεις βυζαντινών φιλολόγων, αποτελεί τον γνησιότερο μάρτυρα του κειμένου τόσο ως προς τη μορφή του, όσο και ως προς το γλωσσικό, συχνά δυσνόητο, ιδίωμά του. Η καθαρότητα του χειρογράφου Α αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την αποκατάσταση του κειμένου από την Ισαβέλλα Τσαβαρή, η οποία υιοθετεί στις περισσότερες περιπτώσεις της κριτικής της έκδοσης τις γραφές του Α, διορθώνοντας τα προφανή λάθη του με γραφές του Ω^3. Η έκδοσή της βασίζεται σε 44 χειρόγραφα συνολικά, που χρονολογούνται από τον 10ο μέχρι και τον 14ο αιώνα και δεν είναι απόγραφα άλλων σωζόμενων χειρογράφων. Τέλος, το 1994 ο K. Brodersen παρουσίασε την έκδοσή του με τίτλο *Dionysios von Alexandria Das Lied von der Welt*, στην οποία βασίζεται και αυτός στο κείμενο του χειρογράφου Α, διαφοροποιείται όμως από το αντίστοιχο κείμενο της Τσαβαρή μόνο σε 29 σημεία.[64]

2.1 Η ΕΜΜΕΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση του έργου και η επιτυχημένη εκδοτική του πορεία, μάρτυρες της δημοφιλίας του από πολύ νωρίς, δικαιολογούν απόλυτα την απήχησή του σε νεότερους συγγραφείς και γραμματικούς, που παρέθεταν μέσα στα δικά τους έργα αποσπάσματα από το ποίημα του Διονυσίου. Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις*, ως διδακτικό εγχειρίδιο μέσα στο οποίο διεισδύουν και αναπαράγονται μια σειρά πολιτιστικών στοιχείων, αλλά και ως ανάγνωσμα για μικρούς και μεγάλους με πολλές ένθετες ιστορίες και παραδείγματα, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον ενός ευρύτατου αναγνωστικού κοινού, βασικό μάρτυρα του οποίου συνιστά η πλουσιότατη έμμεση παράδοση που παρουσιάζει το κείμενο. Αναφορές σε αυτό βρίσκουμε σε ποικίλα έργα και συγγραφείς, όπως σε *Σχόλια* στα *Θηριακὰ* του Νικάνδρου, στον *Προμηθέα* του Αισχύλου, στον *Πλοῦτο* του Αριστοφάνη, στον

[64] Οι διαφορές των δύο εκδόσεων εντοπίζονται στους στίχους 99, 100, 159, 191, 205, 308, 350, 359, 366, 412, 548, 553, 587, 588, 612, 634, 707, 747, 760, 815, 824, 912, 956, 963, 992, 1086, 1160, 1178, καθώς και στη θέση των στίχων 862 και 976.

Λυκόφρονα από τον Ιωάννη Τζέτζη (12ος αι.), στον Θουκυδίδη και στον Αίλιο Αριστείδη, καθώς επίσης και σε έργα των Βασιλείου Καισαρείας, Στεφάνου Βυζαντίου και Γεωργίου Χοιροβοσκού. Ποικίλες αναφορές συναντούμε και στα λεξικά *Etymologicum Genuinum*, *Etymologicum Magnum* (12ος αι.), *Etymologicum Gudianum* και στο *Λεξικό* του Ψευδο-Ζωναρά, όπως επίσης και στον ποιητή Μητρόδωρο, πολλά από τα ποιήματα του οποίου η Τσαβαρή αποκαλεί *Διονυσιοκέντρωνες*:[65]

Σχόλια στα *Θηριακά* του Νικάνδρου

175b: […] *ἢ καὶ πολύστομος· καὶ ἑπτάστομος γὰρ ὁ Νεῖλος, ὥς φησι καὶ Διονύσιος ὁ περιηγητής (226).*
607: […] *ἐνταῦθα καὶ ὁ Κάδμος καὶ ἡ Ἁρμονία ᾤκησαν, οἳ καὶ εἰς ὄφεις μετεβλήθησαν, ὥς φησι καὶ Διονύσιος· (392). «κεῖθι γὰρ εἰς ὀφίων σκολιὸν γένος ἠλλάξαντο».*[66]

Σχόλια στον *Προμηθέα* του Αισχύλου

789: […] *ὅταν περάσῃς τὸν ποταμὸν τὸν Τάναιν. τοῦτον γὰρ λέγει ὅρον καὶ ὁρισμὸν καὶ διαχωρισμὸν τῶν ἠπείρων, ἤτοι τῶν δύο γαιῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, ὡς καὶ ὁ Περιηγητὴς «Εὐρώπην δ' Ἀσίης Τάναις διὰ μέσσον ὁρίζει».*[67]

Σχόλια στον *Πλοῦτο* του Αριστοφάνη

586: […] *ἀπὸ δὲ τοῦ τοιούτου, τοῦ φυτοῦ δηλαδή, καὶ νῆσος Κοτινοῦσα τὰ Γάδειρα, διὰ τὸ τοιούτοις ἐνευθηνεῖσθαι φυτοῖς, ὡς καὶ ὁ Περιηγητὴς δηλοῖ.*[68]

Σχόλια στον Λυκόφρονα από τον Ιωάννη Τζέτζη

188.1b-5b: *φαληριῶσαν, τὴν Λευκὴν νῆσον τὴν Εὐξείνου ἢ τὴν λευκαινομένην ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῶν κυμάτων ἢ κατὰ Διονύσιον τὸν Περιηγητήν (544).*
848.3-5: *Ἀσβύσται δὲ ἔθνος Λιβυκόν ὡς Διονύσιος λέγει ἐν τῇ Περιηγήσει.*
925.8-10: […] *ὁ δὲ περιηγητὴς Διονύσιος καὶ τὸν τόπον τῆς Θράκης φησίν, ὅθεν ὁ βορρᾶς πνεῖ, τὴν Ἴσμαρον ἤτοι τὴν Μαρώνειαν αὐτὴν λέγων.*
1288.8a-11a: […] *καὶ Διονύσιος Εὐρώπην δ' Ἀσίης Τάναϊς διὰ μέσον ὁρίζει, ὅς ῥά θ' ἑλισσόμενος γαίης διὰ Σαυροματάων σύρε ται εἰς Σκυθίην τε καὶ ἐς Μαιώτιδα λίμνην.*[69]

[65] Τσαβαρή (1990), σ. 13. Για τις απηχήσεις του κειμένου του Διονυσίου στα ποιήματα του Μητροδώρου βλ. Tsavari (1990), σσ. 34-7.
[66] Crugnola (1971), σσ. 96, 228.
[67] Dindorf (1851), σ. 264.
[68] Dübner (1855), σ. 356.
[69] Scheer (1958), σσ. 83-98.

Σχόλια στον Θουκυδίδη

2.69.1.1-3: *Φασήλιδος, Φάσηλις πόλις Παμφυλίας· μέμνηται αὐτῆς καὶ Διονύσιος ὁ περιηγητής (855).*[70]

Σχόλια στον Αίλιο Αριστείδη

98.8.2-5: *οὐ γὰρ ὡς Τάναϊς καὶ συνάπτει καὶ διορίζει τὴν Ἀσίαν τῆς Εὐρώπης, - ὥς φησι Διονύσιος, Εὐρώπην τῆς Ἀσίας Τάναϊς διὰ μέσον ὁρίζει, - οὕτω καὶ τὴν Ἀττικὴν ἄλλος τις ποταμός.*[71]

Βασίλειος Καισαρείας

[…] *κυρίως ἡ τῆς θαλάσσης ἀναχώρησις καὶ οἷον ἀναπινομένη θάλασσα ἄμπωτις καλεῖται· ἀνάποσις γάρ τις ἐστιν· ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναδιδομένη καὶ ὥσπερ ἐξεμουμένη. Διονύσιος ἐν Περιηγήσει (202): «Ἄλλοτε μὲν πλημμυρὶς ἐγείρεται, ἄλλοτε δ' αὖτε | ἄμπωτις ξηρῇσιν ἐπιτροχάει ψαμάθοισι».*[72]

Εθνικά Στεφάνου Βυζαντίου

Υπάρχουν πολλές μνείες στο κείμενο του Διονυσίου. Ενδεικτικά παρατίθενται οι εξής:[73]

24.12: […] *λέγεται δὲ καὶ Ἀγχιάλεια, ὡς Διονύσιος ὁ περιηγητής.*
107.20-23: […] *περὶ ἧς ὁ περιηγητὴς Διονύσιός φησι τῆς δ' ἂν ἴδοις προτέρω νοτιώτερον οἶμον ὁδεύων Ἀραβίου κόλπου μύχατον ῥόον, ὅστε μεσηγύ εἰλεῖται Συρίης τε καὶ Ἀραβίης ἐρατεινῆς.*
160.7-10: *Βαστάρναι, ἔθνος ὑπὲρ τὸν Ἴστρον οἰκοῦν. Διονύσιος ἐν περιηγήσει πολλὰ μάλ' ἑξείης Μαιώτιδος ἐς στόμα λίμνης, Γερμανοὶ Σαμάται τε Γέται θ' ἅμα Βαστάρναι τε.*
246.7-8: […] *καὶ Διονύσιος «Δωδώνης ἤπειρος ἀπείριτος ἐκτετάνυσται».*

Γεώργιος Χοιροβοσκός

234.3: *Σεσημείωται παρ' Εὐφορίωνι ἅπαξ εὑρεθὲν τὸ βότρυα, καὶ παρὰ Διονυσίῳ, οὐκ ἐν τῇ Περιηγήσει ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ αὐτοῦ ποιήματι, τὸ δρύα.*[74]

[70] Hude (1927), σ. 149.
[71] Dindorf (1964), σ. 29.
[72] Boissonade (1830), σ. 428.
[73] Για τα *Εθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου βλ. Meineke (1849). Για όλες τις αναφορές του Στεφάνου Βυζαντίου στον Διονύσιο βλ. Tsavari (1990), σσ. 52-5.
[74] Cramer (1835), σ. 234.

Etymologicum Genuinum

536.5-6: *Διονύσιος ἐν Περιηγήσει, οἶον (l.c.)· τῆσδε πρὸς ἀντολίην διαφαίνεται Ἄλπιος ἀρχή.*
686.2-4: *Διονύσιος ὁ Περιηγητής, οἶον (l.c. 201-202)· ἄλλοτε μὲν πλημμυρὶς ἐγείρεται, ἄλλοτε δ' αὖτε ἄμπωτις ξηρῇσιν ἐπιτροχάει ψαμάθοισι.*
739.9-12: *ἐχρήσατο δὲ τὴν λέξιν Διονύσιος ὁ Περιηγητὴς οὕτως, οἶον (134-135)· ὑψόθι μορμύρων, ἕτερος πόρος Ἀμφιτρίτης οὖρον δ' ἐς Τένεδον τεκμαίρεται ἐσχατόωσαν·*
188.4-6: *ὥς φησι Διονύσιος, οἶον (l.c. 140-141)· τῇ δ' ἐπὶ Θρηϊκίου στόμα Βοσπόρου, ὃν πάρος Ἰὼ Ἥρης ἐννεσίῃσιν ἐνήξατο, πόρτις ἐοῦσα.*

Etymologicum Gudianum

«Καράμβις», 299.1-2: *ἔστι Καράμβις γραμμῆς ἐκτὸς ἐοῦσα, καὶ ἐς βορέην ὁρόωσα. Διονύσιος ὁ περιηγητής.*

Etymologicum Magnum

Οι αναφορές στο κείμενο του Διονυσίου είναι πολλές. Ενδεικτικά παρατίθενται οι εξής:

70.54-5: *Ἄλπιος δὲ κλίνεται κατὰ Διονύσιον ἐν Περιηγήσει, τῆς δὲ πρὸς ἀντολίην διαφαίνεται Ἄλπιος ἀρχή.*
205.37-40: *Ἥτις ἐλαυνομένη ὥσπερ πόρτις τοῦτον παρῆλθε τὸν τόπον, ὡς φησὶ Διονύσιος· τῷ δ' ἔπι Θρηϊκίου στόμα Βοσπόρου· ὃν πάρος Ἰὼ Ἥρης ἐννεσίῃσιν ἐνήξατο πόρτις ἐοῦσα.*
427.20-1: *Κεῖθι δὲ Κελτῶν παῖδες ὑφήμενοι αἰγείροισι δάκρυ' ἀμέλγονται χρυσαυγέος ἠλέκτροιο. Διονύσιος ἐν Περιηγήσει.*

***Λεξικό* Ψευδο-Ζωναρά (*Lexicon*)**

«Κινδαψός»: *εἶδος ὀρνέου. λέγει δὲ καὶ Διονύσιος, ὅτι ἔθνος ἐστὶν Ἰνδικόν.*

Ωστόσο, τη σημαντικότερη θέση στην ιστορία του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* του Διονυσίου κατέχουν τα αρχαία σχόλια (4ου-5ου αιώνα μ.Χ.), οι λατινικές παραφράσεις του Αβιηνού και του Πρισκιάνου (4ου και 6ου αιώνα αντίστοιχα), η πεζή ελληνική παράφραση (10ος-11ος αι. μ.Χ.) και τα Υπομνήματα του Ευσταθίου, με τα δύο τελευταία να πλαισιώνουν, ανάμεικτα με τα σχόλια, πολλά από τα χειρόγραφα της άμεσης παράδοσης.

Για την παλαιότερη μαρτυρία των αρχαίων σχολίων στο έργο πρέπει κανείς να ανατρέξει στην πραγματεία του Reitzenstein,[75] ο οποίος εξέδωσε τα σωζόμενα αποσπάσματα

[75] Reitzenstein (1897), σσ. 287-350.

του γραμματικού Ώρου από το έργο του *Περὶ ἐθνικῶν* των αρχών του 5ου αιώνα. Όπως επισημαίνει η Τσαβαρή,[76] δύο από τα εν λόγω σωζόμενα αποσπάσματα μαρτυρούν ότι ο γραμματικός Ώρος γνώριζε και χρησιμοποίησε στο έργο του τα αρχαία σχόλια του κειμένου ή τουλάχιστον κάποια μορφή τους, γεγονός που τοποθετεί τη χρονολόγησή τους νωρίτερα από τον 5ο αιώνα. Η έμμεση παράδοση των σχολίων του έργου συνεχίστηκε κατά τον 9ο αιώνα στο *Etymologicum Magnum Florentinum,* όπως ονομάστηκε από τον πρώτο του συντάκτη E. Miller,[77] και τα ίδια σχόλια εκδόθηκαν στο *Etymologicum Magnum* του 12ου αιώνα. Βέβαια, αν και τα σχόλια σώζουν αρκετές γραφές που δεν παραδίδονται ούτε από κάποιο σωζόμενο χειρόγραφο, ούτε από κάποιον μάρτυρα της έμμεσης παράδοσης, είναι αδύνατη η υπόθεση ύπαρξης ενός συγκεκριμένου corpus σχολίων, αφού σε όλα τα χειρόγραφα τα σχόλια παρουσιάζονται ανάμεικτα με την παράφραση και τα Υπομνήματα του Ευσταθίου.

Πολύ σημαντικές για την ιστορία του κειμένου είναι οι λατινικές παραφράσεις του Αβιηνού (4ου αι.) και του Πρισκιανού (6ου αι.). Η παράφραση του Αβιηνού[78] είναι μια αρκετά ελεύθερη μεταφορά του ελληνικού κειμένου στα λατινικά, όπως προκύπτει και από τους 1393 λατινικούς εξάμετρους στίχους έναντι των 1186 του ελληνικού κειμένου, που σώζεται σε έναν μόνο κώδικα του 15ου αιώνα και στην editio princeps που τυπώθηκε στη Βενετία το 1488. Η παράφραση του Πρισκιανού,[79] αντίθετα, γραμμένη και αυτή σε λατινικούς εξαμέτρους στίχους, ακολουθεί πολύ πιο πιστά το ελληνικό κείμενο και παρουσιάζει πλούσια χειρόγραφη παράδοση, σωζόμενη σε περισσότερα από 50 χειρόγραφα.[80] Οι δύο αυτές λατινικές παραφράσεις, με μόνο μερικούς αιώνες να τις χωρίζουν από τα παλαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα του Διονυσίου και παρά τις γενικά απροσδόκητες και λανθασμένες ενίοτε γραφές που παραδίδουν, είναι σημαντικότατες για την ιστορία του κειμένου αφού, από τη μία η παράφραση του Αβιηνού αποτελεί, μαζί με τον κώδικα Paris Suppl. gr. 388 (A), τον έναν από τους δύο σωζόμενους μάρτυρες της Ρωμαϊκής παράδοσης[81] και από την άλλη η παράφραση του Πρισκιανού βασίστηκε στο χαμένο ελληνικό πρότυπο της Βυζαντινής παράδοσης, σε μια φάση που το ελληνικό κείμενο δεν είχε ακόμη υποστεί τις σοβαρές αλλοιώσεις των χειρογράφων αυτής της παράδοσης.[82]

---

[76] Tsavari (1990), σ. 37.
[77] Βλ. Miller (1868), σ. 1. Τα σχόλια έχουν εκδοθεί από τον Müller (1861) στο *GGM*.
[78] Η τελευταία έκδοση του κειμένου έγινε από τον Woestijne (1961), ο οποίος προσέθεσε πλήθος κριτικών παρατηρήσεων για να δικαιολογήσει τις εκάστοτε επιλογές του. Για τη σχέση του ποιήματος του Αβιηνού με το ελληνικό πρότυπο βλ. Τσαβαρή (1992), σσ. 23-35.
[79] Η τελευταία έκδοση του κειμένου έγινε από τον Woestijne (1953).
[80] Βλ. Ballaira (1982). σ. 119.
[81] Για τη συμφωνία της παράφρασης του Αβιηνού με το σωζόμενο χειρόγραφο A της Ρωμαϊκής παράδοσης βλ. Tsavari (1990), σσ. 43-7.
[82] Για τη συμφωνία της παράφρασης του Πρισκιανού με τη Βυζαντινή παράδοση βλ. Tsavari (1990), σσ. 50-2.

Όσον αφορά στην πεζή ελληνική παράφραση, που πλαισιώνει είτε ολόκληρη είτε αποσπασματικά πολλά από τα χειρόγραφα του κειμένου του Διονυσίου, είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα χειρόγραφο δεν παραδίδει την παράφραση με τη μορφή που την δημοσιεύει ο Müller[83] και ότι, επειδή παραμένει μέχρι σήμερα έργο Ανωνύμου, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να χρονολογηθεί. Την υπόθεση ότι η ελληνική παράφραση γεννήθηκε γύρω στον 10ο-11ο αιώνα στηρίζει η Τσαβαρή στη συμφωνία γραφών της παράφρασης με χειρόγραφα της οικογένειας ε,[84] επισημαίνοντας ωστόσο ότι τίποτε δεν μπορεί να διατυπωθεί με βεβαιότητα αναφορικά με τη χρονολόγησή της. Οι διπλές γραφές που παραδίδει η παράφραση σε ορισμένα σημεία του κειμένου μαρτυρούν ότι ο συντάκτης της είτε χρησιμοποίησε ένα χειρόγραφο που επίσης είχε διπλές γραφές, τις οποίες απλώς αντέγραψε, είτε ανέτρεξε σε πολλά χειρόγραφα από τα οποία συνέλεξε διαφορετικές γραφές.

Από τους σημαντικότερους έμμεσους μάρτυρες της παράδοσης του κειμένου του Διονυσίου και μία από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες του 12ου αιώνα είναι αναμφίβολα ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο οποίος, μεταξύ άλλων έργων του, έγραψε τις *Παρεκβολές* στον Διονύσιο μετά το 1161. Ο Ευστάθιος, γνωστός για την υψηλού επιπέδου επιμέλεια ώστε να διασφαλίσει τον σεβασμό απέναντι στις αυθεντικές πηγές, φαίνεται ότι ανέτρεξε σε πολλά χειρόγραφα της παράδοσης του κειμένου, από τα οποία μας δίνει σε πολλές περιπτώσεις διπλές γραφές. Το κείμενο των *Παρεκβολῶν*, το οποίο σώζεται σε περισσότερα από 54 χειρόγραφα,[85] αποτελεί κορυφαίο μεσαιωνικό σύγγραμμα για το κείμενο του Διονυσίου, αφού συνιστά τον έμμεσο μάρτυρα πολλών χαμένων χειρογράφων, μεταξύ των οποίων ενός παλαιού χειρογράφου σε μεγαλογράμματη γραφή.[86]

2.3 ΕΝΤΥΠΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Τη μεγάλη απήχηση και επίδραση του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις* στο αναγνωστικό κοινό δεν μαρτυρεί μόνο η πλούσια άμεση και έμμεση παράδοση, αλλά και η έντυπη διάδοση του κειμένου μέσω πολλαπλών εκδόσεων, επανεκδόσεων και μεταφράσεων.[87] Την πρώτη έντυπη εμφάνιση του κειμένου του Διονυσίου σήμανε η έκδοση του 1512 στη Φερράρα από τον Giovanni Mazzochi (editio princeps), της οποίας ανατυπώσεις, χωρίς σημαντικές αλλαγές στο κείμενο, συνιστούσαν οι μετέπειτα εκδόσεις του 16ου αιώνα, όπως του Άλδου

[83] Müller, *GGM*, σσ. 409-25.
[84] Βλ. Tsavari (1990), σσ. 59-61.
[85] Για τα χειρόγραφα των Σχολίων του Ευσταθίου βλ. Diller (1975), σσ. 181-207.
[86] Βλ. Tsavari (1990), σσ. 61-5.
[87] Οι πολυάριθμοι κώδικες του 16ου και 17ου αιώνα μαρτυρούν ότι η χειρόγραφη διάδοση του έργου δε σταμάτησε με την κυκλοφορία του ως εντύπου.

Μανούτιου το 1513, του Valentinus Curio το 1522, του Ioannes Bebelius το 1523, του Henricus Petri το 1547 και του Jean Luis Tiletan το 1538. Αξιοσημείωτη, ωστόσο, μεταξύ αυτών είναι η περίπτωση της έκδοσης του Robert Estienne στο Παρίσι το 1547 η οποία, αν και βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην έκδοση Tiletan, ήταν η πρώτη που χρησιμοποίησε και άλλα χειρόγραφα υιοθετώντας διαφορετικές γραφές, ενώ συγχρόνως αποτέλεσε την editio princeps των *Παρεκβολῶν* του Ευσταθίου. Σημαντικές διαφοροποιήσεις και βελτιώσεις πρότεινε και η έκδοση του Henri Estienne το 1577, που χρησιμοποίησε την Aldina και πολλές προηγούμενες εκδόσεις διορθώνοντάς τες σε αρκετά σημεία.[88] Πολλαπλές εκδόσεις και επανεκδόσεις του κειμένου πραγματοποιήθηκαν τον 17ο και 18ο αιώνα,[89] με το αποφασιστικότερο βήμα να σημειώνεται τον 19ο αιώνα, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες εκδόσεις που χρησιμοποιούσαν πολλά χειρόγραφα: πρώτη από αυτές ήταν η έκδοση του Chr. Fr. Matthiae στη Φραγκφούρτη το 1817, έπειτα η έκδοση του Fr. Passow στη Λειψία το 1825 τον οποίο ακολούθησε και ο G. Bernhardy στην έκδοσή του το 1828 και η παρισινή έκδοση του K. Müller το 1861, που βασίστηκε σε 77 χειρόγραφα και αποτέλεσε σημαντικό έργο αναφοράς για τους επόμενους μελετητές. Τον 20ο αιώνα πραγματοποιήθηκε η πρώτη συστηματική κριτική έκδοση του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* από την Ισαβέλλα Τσαβαρή (Ιωάννινα 1990), που συνέβαλε σε μια νέα ώθηση των «διονυσιακών» σπουδών στα πλαίσια της οποίας ο K. Brodersen επιμελήθηκε την τελευταία μέχρι σήμερα κριτική έκδοση του κειμένου (Hildesheim 1994).

Ως διδακτικό εγχειρίδιο από τα δημοφιλέστερα του Μεσαίωνα, το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* γνώρισε επίσης πολλές μεταφράσεις στα λατινικά,[90] που συχνά συνόδευαν το ελληνικό κείμενο, παρέχοντας πιθανώς στη δίγλωσση μορφή του ένα μέσο διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας για λατινόγλωσσους και της λατινικής γλώσσας για ελληνόγλωσσους. Μεταφράσεις έχουν γίνει μέχρι σήμερα και σε νεότερες γλώσσες, όπως στην ιταλική, στη γαλλική, στην αγγλική, καθώς και μία μετάφραση στη νέα ελληνική.[91]

[88] Ο πυρετώδης ρυθμός εργασίας κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της έκδοσης είναι ένας από τους παράγοντες στους οποίους αποδίδονται τα πολλά τυπογραφικά λάθη των εκδόσεων της τυπογραφίας κατά τον 16ο αιώνα. Οι τυπογράφοι επιδίωκαν να συμπιέσουν το χρόνο, ώστε να μειωθεί το υψηλό κόστος της έκδοσης, στο οποίο συνυπολογίζονταν η υψηλή τιμή του χαρτιού, η εργασία του στοιχειοθέτη, του τυπωτή, η αμοιβή του συγγραφέα, του επιμελητή και του διορθωτή. Βλ. Fahy (1988), σσ. 49-50. Για τις συνθήκες εργασίας στα τυπογραφικά εργαστήρια του 16ου αι. βλ. Colla (1984), σσ. 40-7. Για τις πρώτες βενετικές εκδόσεις βλ. Richardson (1994), σσ. 28-47.

[89] Βλ. Tsavari (1990), σσ. 433-8.

[90] Βλ. Tsavari (1990), σ. 438.

[91] Η ιταλική είναι του F. Negri (Βενετία 1838), οι δύο γαλλικές των B. Saumaize (Παρίσι 1597) και C. Jacob (Παρίσι 1990), η αγγλική του T. Twine (Λονδίνο 1572), η γερμανική του G. Bredow (Breslau 1816) και η μία στα νέα ελληνικά του Α. Κανάκη (Σύρος 1967). Βλ. Τσαβαρή (1990), σσ. 21-2. Πολύ πιο πρόσφατα έγιναν δύο ακόμα μεταφράσεις, μία στην ιταλική γλώσσα του E. Amato (Μιλάνο 2005) και μία στην αγγλική του Lightfoot (Οξφόρδη 2014).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
ΤΟ ΕΡΓΟ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ* ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ 25

3.1 ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ 25

Το χειρόγραφο αρ. 25 που σήμερα βρίσκεται στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ανήκει στη συλλογή Σπ. Λάμπρου και έχει περιγραφεί από τους Γ.Θ. Ζώρα και Φ.Κ. Μπουμπουλίδη.[92]

Το χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση, παρουσιάζοντας μικρές φθορές από μικροοργανισμούς, που δεν έχουν επηρεάσει το κείμενο, και ελαφρό αποχρωματισμό του μελανιού σε ορισμένα σημεία λόγω υγρασίας. Πρόκειται για χαρτώο χειρόγραφο (με δυτικό χαρτί) μικρού σχήματος, διαστάσεων 15Χ10 εκ., που αποτελείται σήμερα από 211 φύλλα αριθμημένα στο πάνω δεξί άκρο της κάθε σελίδας. Από τους σπάγκους της στάχωσης που βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση ξεχωρίζουν 27 τεύχη με την εξής μορφή: 3 δίφυλλα (φφ. 1-5) από τα οποία ένα φύλλο έχει εκπέσει, 2 δίφυλλα (φφ. 6-9), 6 τετράδια (φφ. 10-57), 1 τετράδιο (φφ. 58-64) με το τελευταίο φύλλο του χωρίς αρίθμηση, 15 τετράδια (φφ. 65-184), 1 τετράδιο (φφ. 185-191) από το οποίο ένα φύλλο έχει εκπέσει, 2 τετράδια (φφ. 192-207) και 4 σκισμένα φύλλα κολλημένα μεταξύ τους και μαζί με το φ. 207 του τελευταίου τετραδίου.

Τα τεύχη δε φέρουν κανενός είδους διακριτικό σημάδι εκτός από τα φφ. 25v και 26r που φέρουν αρίθμηση με ελληνικούς αριθμούς στο πάνω αριστερό και δεξί άκρο τους αντιστοίχως. Η στάχωση του κώδικα είναι νεωτέρα βυρσίνη με απλά επιτυπώματα δικεφάλων αετών και λουλουδιών, ενώ στο πίσω μέρος ξεχωρίζουν οι οπές που στήριζαν τους γόμφους για τον θηλυκωτήρα. Στο εσωτερικό της εμπρόσθιας όψης καταμετρώνται πέντε λευκά παράφυλλα που αποτελούσαν στηρίγματα της στάχωσης πριν αποκοπούν από αυτήν, από τα οποία το 1v έχει λείψανα μουσικής σημειογραφίας. Παράφυλλα στηρίζουν επίσης την οπίσθια στάχωση, τα οποία εκτός από μουσική σημειογραφία περιέχουν λέξεις δομημένες σε αλφαβητική σειρά χωρίς ερμηνεία. Τα φφ. 6v, 9, 13v και 190v-191v ήταν αρχικά άγραφα και μεταγενέστερα προστέθηκαν με έντονη μαύρη μελάνη σημειώματα αριθμητικών υπολογισμών και δοκιμές κονδυλίου. Ο κώδικας περιέχει τα εξής κείμενα:

1. (φ. 6r): ακέφαλοι οι στίχοι 1-10 του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*.
2. (φφ. 7r- 18r): ποικίλα μικρά λογοτεχνικά έργα.[93]

[92] Ζώρας – Μπουμπουλίδης (1963-1964), σσ. 234-7.

3. (φφ. 18v-58v): «Διονυσίου Περιηγητοῦ *Οἰκουμένης Περιήγησις*».[94]

4. (φφ. 59v-112v και 121r-176v): «Πινδάρου *Πύθια*».

5. (φφ. 113r-120v): Ιωάννου Πεδιασίμου *εἰς τοὺς Ἡρακλέους ἄθλους*.

6. (φ. 120v): «*ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Εὐσταθίου*».

7. (φ. 177r-v): «ὑπόθεσις τῆς *Γαλεωμυομαχίας*».

8. (φφ. 178r-188r): Θεοδώρου Προδρόμου *Γαλεομυομαχία.*

9. (φφ. 188v-191v): «*Ἐπιτομὴ τῶν ἐννέα μέτρων ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Ἡφαιστίωνος*».

10. (φφ. 192r-207r): γραμματική ύλη.

11. (φ. 207v): ιατρικές συνταγές.

12. (φ. 208r): περί μάγων.

13. (208r-211v): «*Τοῦ Χρισωστόμου ἐκ τοῦ κατὰ Μ(α)τθέον*».

Σε ολόκληρο το χειρόγραφο διακρίνεται ένας γραφέας, εκτός από τα φφ. 208-211 που είναι γραμμένα από άλλο χέρι. Στο τμήμα του κώδικα που περιέχει το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις*, το κυρίως σώμα κειμένου διαστάσεων 11Χ6-6,5 εκ. είναι γραμμένο με σκούρα μαύρη μελάνη, μονόστηλο με 15 στίχους ανά σελίδα και 16 στίχους στο φ. 57v. Η γραφή του κειμένου είναι όρθια, μικρού μεγέθους, ιδιαίτερα επιμελημένη και ευανάγνωστη, με λίγες συνδέσεις μεταξύ των γραμμάτων και χωρίς διακοσμητικές τάσεις, πλην του διακοσμητικού πρωτογράμματος Α στην αρχή του κειμένου (φ. 18v). Τηρούνται με αρκετή συνέπεια ο τονισμός και τα πνεύματα, ενώ ως προς τη στίξη κυριαρχεί συνήθως η τελεία στιγμή. Το κείμενο είναι γραμμένο αραιά με διάστιχο 0,5 εκ. και περιλαμβάνει διάστιχες ερυθρές ερμηνείες και ποικίλα πυκνογραμμένα παρασελίδια σχόλια ερυθρά και μελανά, τα τελευταία από τα οποία έχουν πάρει σήμερα μια καφετιά απόχρωση. Η γραφή των σχολίων είναι σεσυρμένη, λιγότερο επιμελημένη και με πολύ μικρότερου μεγέθους γραμματοσειρά από αυτήν του κυρίως σώματος κειμένου, με πλήθος συντομογραφιών, που κάποτε δίνουν τη δυνατότητα περισσοτέρων από μίας αναπτύξεων της συντομογραφημένης κατάληξης.

Σύμφωνα με το μεταγενέστερο κτητορικό σημείωμα του φ. 9v, το χειρόγραφο αποτελούσε κειμήλιο της μονής του Αγίου Γεωργίου των Κρημνών στη Ζάκυνθο και ανήκε στον μοναχό Παχώμιο Ρουσάνο: «Ἡ βίβλος αὕτη ἔναι τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ εἰς τὰ κρημνὰ τῶν βουνῶν Ζακύνθου. Καὶ ἦτον τοῦ μοναχοῦ Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου».[95] Ο καθηγητής Φ. Δημητρακόπουλος, ο οποίος πραγματεύθηκε το έργο του Ζακύνθιου μοναχού σε τρία

[93] Για τα περιεχόμενα βλ. αναλυτικά Ζώρας – Μπουμπουλίδης (1963-1964), σσ. 234-6.

[94] Σε εισαγωγικά σημειώνονται οι τίτλοι που φέρει το χειρόγραφο. Στις περιπτώσεις των έργων που δε σημειώνονται σε εισαγωγικά, τα κείμενα του χειρογράφου είναι ακέφαλα.

[95] Για τα υπόλοιπα μεταγενέστερα κτητορικά σημειώματα του κώδικα βλ. Ζώρας – Μπουμπουλίδης (1963-1964), σσ. 236-7.

δημοσιεύματά του,[96] ταύτισε τη γραφή του κώδικα με αυτήν του Ρουσάνου, καθιστώντας τον μοναχό όχι μόνο κτήτορά του, αλλά και γραφέα του.[97] Είναι χαρακτηριστικό ότι το προαναφερθέν μεταγενέστερο κτητορικό σημείωμα είναι όμοιο με αυτό του Marc. gr. XI 26, ενός εκ των είκοσι δύο χειρογράφων του Ζακύνθιου λογίου, τα οποία περιήλθαν ως κληρονομιά στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Κρημνών στη Ζάκυνθο.[98] Από εκεί τα μετέφερε σχεδόν όλα στην Ιταλία ο ναύαρχος Ιάκωβος Νάνιος και σήμερα φυλάσσονται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.[99]

Η άγνοια της πληροφορίας σχετικά με τον γραφέα του κώδικα, ακόμα και μετά την αναγνώριση της χαρακτηριστικής γραφής του Ρουσάνου από τον Φ. Δημητρακόπουλο, οδήγησε συχνά τους μελετητές σε εσφαλμένα συμπεράσματα αναφορικά με τη χρονολόγησή του, η οποία πρέπει να τοποθετηθεί στον 16ο αιώνα, στο πρώτο μισό του οποίου έζησε ο Ζακύνθιος μοναχός.[100] Σε αυτό το συμπέρασμα συμφωνούν, όπως εξηγεί ο Δημητρακόπουλος, και τα υδατόσημα του χειρογράφου, που μοιάζουν με αυτά των Briquet 3417, 14525 και 14527 του 16ου αιώνα, ενώ είναι πολύ πιθανό, βάσει των υδατοσήμων και του περιεχομένου, τα χειρόγραφα 33 και 37 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (αντιστοίχως 35 και 39 με την αρίθμηση Λάμπρου), τα οποία επίσης απέδωσε στον Ρουσάνο ο Φ. Δημητρακόπουλος, να αποτελούν σπαράγματα του κώδικα 25.[101]

3.2 Ο ΓΡΑΦΕΑΣ ΠΑΧΩΜΙΟΣ ΡΟΥΣΑΝΟΣ

Μετά την άλωση του 1453 και κατά τους δύο επόμενους αιώνες, στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρχαν ούτε κίνητρα ούτε προϋποθέσεις για την ανάπτυξη παιδευτικού έργου, ενώ οι λίγοι λόγιοι που εμφανίστηκαν, κυρίως κατά τον 16ο αιώνα, ζούσαν στα κατεχόμενα από τους Δυτικούς νησιά. Ταυτόχρονα, η απουσία επαρκών αρχειακών πηγών αλλά και η ελλιπής

[96] Δημητρακόπουλος (1974-1977), σσ. 110-2· Δημητρακόπουλος (1979), σσ. 198-207· Δημητρακόπουλος (2000), σσ. 153-73.
[97] Ο Καθηγητής Φ. Δημητρακόπουλος ήταν ο πρώτος που απέδωσε στον Ρουσάνο κάποια χειρόγραφα τα οποία έχουν συσταχωθεί στους σύμμικτους κώδικες 51 και 91 της μονής Δουσίκου, καθώς επίσης και τα χειρόγραφα 25, 33 (35 με την αρίθμηση Λάμπρου) και 37 (39 με την αρίθμηση Λάμπρου) του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον κώδικα Αλεξανδρείας 172 και τους κώδικες ΕΒΕ 1062 και ΕΒΕ 1075. Βλ. Δημητρακόπουλος (1979). σσ. 204-7 και Δημητρακόπουλος (2000), σσ. 161 κ.ε.
[98] Βλ. Καρμίρης (1935), σσ. 13-4.
[99] Πρόκειται για τους κώδικες: Marc. Gr. II 103 (olim Nan. 125), Marc. Gr. II 104 (olim Nan. 126), Marc. Gr. II 105 (olim Nan. 127) και Marc. Gr. XI 26 (olim Nan. 305). Βλ. Mingarelli (1784), σσ. 258 κ.ε., 277 κ.ε., 281 κ.ε., 511 κ.ε.· Castellani (1895), σσ. 91-2· Mioni (1967), τόμ. I, 1, σσ. 305-19 και Mioni (1973), τόμ. III, σ. 142.
[100] Οι Ζώρας – Μπουμπουλίδης (1963-1964, σ. 234) χρονολογούν το χειρόγραφο στον 15ο αιώνα. Ομοίως η Ι. Τσαβαρή, την άποψη της οποίας ακολουθεί ο M. Reeve σε σχετική αναφορά. Βλ. Tsavari (1990), σ. 101· Reeve (1994), σ. 214.
[101] Δημητρακόπουλος (1979), σσ. 204-7.

μελέτη των χειρογράφων της περιόδου οδήγησε στην πενιχρή πληροφόρησή μας σχετικά με τη συγγραφική και αντιγραφική δραστηριότητα των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας. Τα γεγονότα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα να παραγνωρίζουμε την ουσιαστική συμβολή των λογίων της περιόδου στη Θεολογία, την παιδεία και τον πολιτισμό.

Ο Παχώμιος Ρουσάνος συγκαταλέγεται στην κατηγορία αυτή και αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μορφές λογίων του 16ου αιώνα. Ως αντιδυτικός, δεν ήταν δυνατό να έρθει σε επαφή με τα τυπογραφικά κέντρα της Δύσης και έτσι το σύνολο της εργογραφίας του βρίσκεται διάσπαρτο σε μορφή χειρογράφων σε διάφορες βιβλιοθήκες και έχει απασχολήσει ελάχιστα την ελληνική βιβλιογραφία. Λίγες είναι οι μονογραφίες που έχουν ως θέμα τον Παχώμιο Ρουσάνο[102] ή οι αναφορές οι οποίες γίνονται για την εν γένει δράση του σε άλλα έργα.[103] Στην πληρέστερη γνώση για το πρόσωπό του συνέβαλε το 2003 το Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Παχώμιος Ρουσάνος, 450 χρόνια από την κοίμησή του (†1553)», το οποίο διεξήχθη στη γενέτειρά του Ζάκυνθο και συνεισέφερε σημαντικά στη μελέτη του πολύπλευρου έργου του.[104]

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε, ο Παχώμιος Ρουσάνος γεννήθηκε στα Πηγαδάκια της Ζακύνθου στις 11 Νοεμβρίου του 1508[105] και πέθανε πριν από την 5η Οκτωβρίου του 1553 σε ναό της δικαιοδοσίας του Μητροπολίτη Ναυπάκτου.[106] Σε νεαρή ηλικία συνδέθηκε με το ιστορικό μοναστήρι του Άγιου Γεωργίου Κρημνών, όπου εκάρη μοναχός και έλαβε την πρώτη μόρφωσή του.[107] Προσέλαβε το όνομα του ιδρυτή του κοινοβιακού βίου Παχωμίου και σε αυτό προσέθετε, κατά τη συνήθεια εκείνων των χρόνων, τον προσδιορισμό *Ρακενδύτης*.[108] Ανήσυχος, πνευματώδης και φιλομαθής, στη σύντομη διάρκεια της ζωής του επισκέφθηκε όλες σχεδόν τις χώρες του υπόδουλου ελληνισμού, για να τις γνωρίσει, να διδάξει και να λάβει την ευκαιρία να επιδοθεί σε βαθύτερες θεολογικές σπουδές, μελετώντας στις βιβλιοθήκες διαφόρων μονών.[109] Έτσι, επισκέφθηκε και τη μονή

[102] Πρόκειται για τα ακόλουθα έργα: Καρμίρης (1935)· Ζιώγας (1982)· Σέργης (2000)· Σέργης (2008).
[103] Επιλεκτικά: Φιλητάς (1847), σσ. 27-32· Σάθας (1868a), σσ. 150-2· Λαμψίδης (1937), σσ. 385-92· Δημητρακόπουλος (1979), σ. 207· Δημητρακόπουλος (2000), σ. 157-73· Podskalsky (2005), σσ. 144-8· Σοφιανός (2005), σσ. 421-36·
[104] Γόνης (2005).
[105] Καρμίρης (1935), σ. 4· Λαμψίδης (1937), σ. 385· Παπαδόπουλος (1941), σ. 7. Ο Ζώης (1963-1970, σ. 566) αναφέρει ότι γεννήθηκε περίπου το 1480, ενώ ο Κατραμής (1880, σ. 231) περί το 1470.
[106] Μούσουρας (2003), σ. 192.
[107] Κατραμής (1880), σ. 231. Είναι πιθανό ο Παχώμιος Ρουσάνος να συνέχισε τις σπουδές του στη Βενετία. Αλλά ακόμα και αν αυτό δε γίνει αποδεκτό, είναι σίγουρη μια μεταγενέστερη επίσκεψή του στην έδρα της Γαληνότατης Δημοκρατίας, όπως μαρτυρεί η επιστολή του «Πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ χαλκογραφεῖς» με την οποία κατηγορεί τους τυπογράφους της Βενετίας για τυπογραφικά σφάλματα και για ορισμένες μη ωφέλιμες εκδόσεις. Βλ. Καρμίρης (1935), σσ. 63-4.
[108] Σάθας (1868b), σ. 150· Κατραμής (1880), σ. 231· Καρμίρης (1935), σ. 4· Σέργης (2008), σ. 24.
[109] Σέργης (2008), σσ. 28-9.

Ιβήρων του Αγίου Όρους,[110] όπου διέμεινε για περίπου μία δεκαετία και από εκεί έκανε περιοδείες στην ύπαιθρο χώρα, όπου δίδασκε τα ελληνικά γράμματα και κήρυττε τον θείο λόγο.[111]

Εργόχειρο της μοναχικής του ζωής αποτελούσε η συγγραφική δραστηριότητα. Όπως γράφει ο Καρμίρης, ο Ρουσάνος εργάσθηκε «*προς εξύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού, κηρύσσων, διδάσκων, νουθετών, επιτιμών και προπάντως συγγράφων*».[112] Η συγγραφική δραστηριότητά του αρχίζει το 1529 και, σύμφωνα με αυτόγραφο σημείωμά του, ως το 1540 είχε γράψει στη Μονή Ιβήρων έντεκα χειρόγραφα.[113] Η μέχρι τώρα έρευνα έχει φέρει στο φως περίπου τριάντα τρία αυτόγραφα του Ρουσάνου στη διάρκεια των είκοσι πέντε ετών της συγγραφικής του δραστηριότητας.[114] Χρήσιμο έργο αναφοράς για την εργογραφία του συνιστά το βιβλίο που εξέδωσε ο Ιωάννης Καρμίρης, την άποψη του οποίου ακολουθεί ο Καθηγητής Δ.Β. Γόνης και διαιρεί τα έργα του Παχωμίου σε α) Δογματικά και Αντιρρητικά, β) Πρακτικοηθικά και γ) Γραμματικά και άλλες μελέτες.[115] Από τα πιο γνωστά συγγραφικά πονήματα του Ρουσάνου είναι το *Σύνταγμα ἢ Λόγοι Δογματικοί* το οποίο εκδόθηκε από τον Ιωάννη Καρμίρη,[116] η ακολουθία του *εἰς τοὺς ὁσίους Πατέρας τοὺς ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντας*[117] και το εγκώμιο στον Άγιο Βησσαρίωνα.[118] Ξεχωριστή θέση έχουν επίσης οι επιθέσεις του Ρουσάνου κατά του Ιωαννικίου Καρτάνου,[119] των Λατίνων[120] και των Αγαρηνών.[121] Από τα γραμματικά του έργα το πιο σημαντικό είναι η *Προθεωρία εἰς τὴν γραμματικήν*,[122] στο οποίο μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τις πηγές του και για γνωστά στην εποχή του γραμματικά κείμενα Ελλήνων και Χριστιανών. Γενικότερα, το συγγραφικό έργο του Παχωμίου Ρουσάνου διακρινόταν από μια πρωτοτυπία που τον κατέστησε έναν από τους λίγους γνωστούς λόγιους θεολόγους της εποχής του και ήδη από τον περασμένο αιώνα η πλειοψηφία των Ελλήνων και ξένων ερευνητών τον θεωρούσε ως τον σημαντικότερο ορθόδοξο Έλληνα θεολόγο-λόγιο του 16ου αιώνα.[123]

---

[110] Κατραμής (1880), σ. 231· Καρμίρης (1935), σ. 5.
[111] Σέργης (2008), σ. 30.
[112] Καρμίρης (1935), σ. 7.
[113] Πρόκειται για τον Ιβηριτικό Κώδικα 539, φ. 301ν.
[114] Βλ. Μούσουρας (2003), σ. 205.
[115] Καρμίρης (1935), σσ. 14-23· Γόνης (2005), σ. 26. Για τον κατάλογο των εκδεδομένων έργων του Παχωμίου Ρουσάνου βλ. Σέργης (2008), σσ. 253-6.
[116] Καρμίρης (1935), σσ. 81-167.
[117] Σάθας (1869), σ. 122.
[118] Σοφιανός (1992), σσ. 252-3.
[119] Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σ. 446-7 και 449· Βασιλικός (1908), 81-115.
[120] Καρμίρης (1935), σσ. 265 κ.ε.
[121] Καρμίρης (1935), σσ. 242 κ.ε.
[122] Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σσ. 643 κ.ε.
[123] Φιλητάς (1847), σ. 27· Σάθας (1868a), σ. 150· Δημητρακόπουλος (1872), σ. 123· Λαμψίδης (1937), σ. 386.

Ενώ όμως μέχρι σήμερα το έργο του Ρουσάνου έχει μελετηθεί κυρίως ως προς τη συγγραφική συμβολή του στη θεολογική γραμματεία, ιδιαίτερη θέση στην εν γένει δραστηριότητά του κατέχουν και τα φιλολογικά έργα τα οποία αντέγραψε και σχολίασε. Όντας επιφυλακτικός απέναντι στο έντυπο βιβλίο,[124] ο Ρουσάνος αναζητούσε, σχεδόν αποκλειστικά, χειρόγραφα, με κείμενα που τον ενδιέφεραν. Σκοπός του ήταν να βρει, μέσω της αντιβολής των χειρογράφων, τις σωστές γραφές και να αποκαταστήσει κείμενα στα οποία είχαν παρεισφρήσει λάθη.[125] Για διδακτικούς συνήθως σκοπούς τα αντέγραφε με ιδιαίτερη καλλιγραφία,[126] τα μελετούσε και σε πολλές περιπτώσεις τα εμπλούτιζε με εκτενείς ερμηνείες και σχόλια. Το φιλολογικό αντιγραφικό έργο του Παχωμίου Ρουσάνου δεν έχει τύχει μέχρι σήμερα συστηματικής μελέτης, αν και μπορεί να προσφέρει ακριβέστερες πληροφορίες για τις πηγές των γραμματικών του έργων και εν γένει για τα ενδιαφέροντά του. Είναι επομένως ιδιαίτερα σπουδαίο ότι ο κώδικας 25 μας κάνει γνωστά τρία υπομνηματιστικά έργα του Παχωμίου, δηλαδή τη διάστιχη ερμηνεία και τα σχόλια στα κείμενα «Διονυσίου *Οἰκουμένης Περιήγησις*», «Πινδάρου *Πύθια*», «Ιωάννου Πεδιασίμου *εἰς τοὺς Ἡρακλέους ἄθλους*» και «*Ἐπιτομὴ τῶν ἐννέα μέτρων ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Ἡφαιστίωνος*». Ιδιαίτερα το τμήμα του χειρογράφου που περιλαμβάνει το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* διασώζει πλήθος σχολίων, που δεν έχουν μελετηθεί ως προς το περιεχόμενό τους και τη συμβολή τους στον αντίστοιχο τομέα δραστηριότητας του Παχωμίου Ρουσάνου. Γύρω από αυτούς τους άξονες θα κινηθεί στη συνέχεια η παρούσα μελέτη επιχειρώντας, μέσα από τη συστηματική εξέταση του εν λόγω κειμένου και των σχολίων του, να διαφωτίσει πτυχές της αντιγραφικής και υπομνηματιστικής δραστηριότητας του Ζακύνθιου μοναχού και να προσδιορίσει ακριβέστερα τις πηγές και τη μέθοδό του.

---

[124] Ο Ρουσάνος στρέφεται κυρίως κατά των χαλκογραφέων της Βενετίας, των διορθωτών, αλλά και της ίδιας της πόλης, την οποία θεωρεί πηγή «καλών» και «κακών». «Καλών» για το πλήθος εκκλησιαστικών βιβλίων που τυπώνονται στα τυπογραφεία της και στερεώνουν τη χριστιανική πίστη, «κακών» για τα γεμάτα λάθη βιβλία που, καθώς τυπώνονται από την ίδια μήτρα, επαναλαμβάνουν τα λάθη πολλαπλασιάζοντας τη βλάβη των ψυχών. Βλ. Δημητρακόπουλος (2000), σσ. 153-4. Για τα εκκλησιαστικά βιβλία που τυπώθηκαν στη Βενετία κατά τον 15ο και 16ο αιώνα βλ. Τωμαδάκης (1969-1970) και Ζιώγας (1982), σσ. 83 κ.ε.

[125] Ο Σπ. Λάμπρος γράφει: «*αναδεικνύεται* […] *των πρώτων κριτικών, αχθείς δια της αντιβολής των κειμένων εις την εύρεσιν των ορθών γραφών*». Λάμπρος (1905), σ. 349. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ρουσάνος στην *Προθεωρία* του, είχε συναντήσει μόνο ένα έντυπο βιβλίο, ενώ όλα τα υπόλοιπα που συμβουλευόταν ήταν σε χειρόγραφη μορφή. Σέργης (2008), σ. 184.

[126] Όπως αναφέρει ο Καρμίρης, ο Παχώμιος Ρουσάνος ήταν αντιγραφέας καλλιγράφος. Βλ. Καρμίρης (1935), σσ. 8-10. Από τον ίδιο τον Ρουσάνο πληροφορούμαστε τη μεγάλη αξία που απέδιδε στην καλλιγραφία για την αισθητική ευχαρίστηση που προξενεί, αλλά και τη μετάδοση της ωραιότητας του Λόγου μέσω των καλλιγραφημένων γραμμάτων. Συγκεκριμένα, ο Ρουσάνος γράφει προς τους μοναχούς της μονής Αγίου Μελετίου: «*Μετὰ ταῦτα δὲ σχολήν τινα λαβών, τὸν μὲν τρανώτερόν τε καὶ ἐκτυπώτερον, καὶ ὡς ἐμοὶ δυνατὸν ἐκαλλιγράφησα· τὸν δέ, ὃν καὶ αὐτόθι ἔχετε ἀτελῆ, οὕτω παρήκα μετὰ τοῦ κανόνος· εἴπερ εὑρεθείς τις τῶν ἐπιστημόνων καὶ παραθεὶς ἀμφότερα τ' ἀντίγραφα, ἀπταίστως πάντη καταστήσειεν τὸ μεταγραφόμενον· ἔστι γὰρ ἐν οἷς ἐστιν ἔλλειψις, ἢ ἀμφισβήτησίς τε καὶ διένεξις* […]». Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σ. 678.

3.3 ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ*

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας επικρατούσε αμάθεια στην ηπειρωτική Ελλάδα λόγω της έλλειψης σχολείων και της απουσίας λογίων. Οι έννοιες «δάσκαλος» και «μαθητής» περιορίζονταν στον χώρο των εκκλησιών και των μοναστηριών, που λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες της γνώσης και μοναδικοί φορείς παιδείας.[127]

Η συμβολή του Παχωμίου Ρουσάνου στον αγώνα για την καλυτέρευση της παιδείας τους πρώτους χρόνους μετά την Άλωση του 1453 ήταν ιδιαίτερα σημαντική.[128] Εκμεταλλευόμενος τη μοναχική του ιδιότητα, εξασφάλισε εκπαιδευτική κινητικότητα μέσα στον ενιαίο χώρο που είχε δημιουργήσει η τουρκική κατάκτηση και επισκέφθηκε όλες σχεδόν τις περιοχές του υπόδουλου Ελληνισμού, με σκοπό να συμβάλει με τη διδασκαλία του στην πνευματική βελτίωση των ομοδόξων του. Σημαντικός σταθμός της διδασκαλικής πορείας του Ρουσάνου ήταν η αποδημία του στη Λέσβο κατά τα έτη 1536-1538 ή 1545, όπου προσελήφθη ως δάσκαλος στο σχολείο αρρένων της μονής Λειμώνος, το οποίο είχε ιδρύσει το 1527 ο Ιγνάτιος Αγαλλιανός, μητροπολίτης Αντίσσης Λέσβου.[129] Εκεί ο Ρουσάνος δίδασκε για δύο χρόνια Γραμματική *ανωτέρα* και *κατωτέρα*, αν κρίνουμε από τα περιεχόμενα των γραμματικών του έργων,[130] για τα οποία ο ίδιος μας πληροφορεί ότι εργάστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί.[131] Με την ιδιότητα του δασκάλου πρέπει να βρέθηκε ο Ρουσάνος και στη Χίο, το μεγάλο εμπορικό και πνευματικό κέντρο του 16ου αιώνα στην Ανατολή, όπου παρέμεινε την περίοδο 1535-1540.[132]

Ως προς τη μέθοδο διδασκαλίας του, πληροφορίες αντλούνται κυρίως από τους διασωθέντες αυτόγραφους κώδικές του με σχόλια στους αρχαίους συγγραφείς, που αντέγραψε ο ίδιος σε διάφορες μονές. Σε αυτούς ανήκει και ο κώδικας 25, η γραμματική ύλη και ο τρόπος αντιγραφής του οποίου επιτρέπουν τη διατύπωση της υπόθεσης ότι το εν λόγω

---

[127] Πατρινέλης (1980), σσ. 155-6.
[128] Βλ. Ζιώγας (1982), σσ. 127-36.
[129] Για το ταξίδι του στη Λέσβο και την απασχόλησή του εκεί ως δασκάλου μας πληροφορεί ο ίδιος ο Ρουσάνος σε επιστολή του προς τον Ιγνάτιο Αγαλλιανό. Βλ. Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σσ. 681-710. Πρβλ. Σέργης (2008), σ. 31. Ο Ιγνάτιος είχε ιδρύσει επίσης φροντιστήριο για τις καλόγριες στη μονή Μυρσινιώτισσας, όπου διδάσκονταν στοιχειώδη γράμματα, μουσική και πιθανώς οικιακή βιοτεχνία. Βλ. Βαλέτας (1932), σ. 298 και 314· Σέργης (2008), σσ. 192-3.
[130] Σέργης (2008), σ. 193.
[131] «[…] *μετὰ μείζονος ἐπιμελείας ἐνταῦθα συνέταξα ἰδίως μὲν ὅσα κοινὰ τῇ γραφῇ παρὰ πᾶσι γραμματικοῖς* […]». Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σ. 645-6.
[132] Άμαντος (1930), σσ. 381 κ.ε.· Βαλέτας (1932), σ. 304· Πατρινέλης (1980), σ. 167. Ωστόσο, ο ίδιος ο Ρουσάνος δεν μας δίνει καμία πληροφορία για τη διδασκαλική του θητεία στη Χίο. Είναι πιθανό να δίδαξε εκεί συγχρόνως με τον λόγιο Μιχαήλ-Ερμόδωρο-Λήσταρχο ή να τον αντικατέστησε όταν ο δεύτερος απουσίαζε στην Ιταλία ή στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Σέργης (2008), σσ. 199-200.

χειρόγραφο χρησίμευε στον Ρουσάνο για διδακτικούς σκοπούς. Αν και δεν μπορεί να ορισθεί με βεβαιότητα η περίοδος αντιγραφής του κώδικα, ο συνδυασμός των κειμένων του και οι ποικίλες πηγές που εντοπίζονται στις διάστιχες ερμηνείες και στα σχόλια του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, όπως θα τεκμηριωθεί στη συνέχεια, ενδεχομένως να αποτελούν καρπό αντιγραφής κειμένων από διαφόρους κώδικες της πλούσιας βιβλιοθήκης της μονής Ιβήρων.[133]

3.3.1 Οι διάστιχες ερυθρές ερμηνείες

Όπως φαίνεται στα σχολιασμένα κείμενα «Διονυσίου *Οἰκουμένης Περιήγησις*», «Πινδάρου *Πύθια*», «Ιωάννου Πεδιασίμου *εἰς τοὺς Ἡρακλέους ἄθλους*» και «*Ἐπιτομὴ τῶν ἐννέα μέτρων ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Ἡφαιστίωνος*» του χειρόγραφου 25, ο Παχώμιος Ρουσάνος αντέγραφε το κείμενο από το αντίβολό του αφήνοντας αρκετό χώρο στα διάστιχα, ώστε να σημειώσει έπειτα εκεί τα ερμηνεύματα και γλωσσήματά του.[134] Το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του χειρογράφου 25 είναι αραιά γραμμένο με μαύρη μελάνη και στα διάστιχα αυτού βρίσκονται ερυθρές ερμηνείες, αντιστοίχως πάνω από τις λέξεις. Η συστηματική έρευνα των διάστιχων αυτών ερμηνειών έδειξε ότι κύρια πηγή του Ρουσάνου για την απλοποίηση του δυσνόητου ενίοτε περιεχομένου του κειμένου ήταν η πεζή ελληνική παράφραση,[135] την οποία γνώριζε και χρησιμοποίησε ο Ρουσάνος, ή τουλάχιστον κάποια μορφή της.

Από τα παραδείγματα που ακολουθούν αποδεικνύεται ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Ρουσάνος χρησιμοποιεί ως πηγή του την παράφραση ποικίλλει: ορισμένες φορές παρατίθενται αυτούσιες λέξεις ή φράσεις της παράφρασης (κατ. 1), συχνά με την προσθήκη της συντομογραφημένης στο χειρόγραφο λέξης *ἤγουν* (κατ. 2, παρ. 1-5), του επεξηγηματικού συνδέσμου *δηλαδή* (κατ. 2, παρ. 3) ή τη χρήση του εισαγωγικού ρήματος *λέγει* (κατ. 2, παρ. 6). Άλλοτε, στο κείμενο της παράφρασης γίνονται περικοπές, αλλαγές ή προσθήκες λέξεων και φράσεων (κατ. 3):

---

[133] Στη μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους ο Παχώμιος Ρουσάνος βρισκόταν με διαλείμματα για μία περίπου δεκαετία, ως κατάλληλο τόπο για τις πνευματικές του ενασχολήσεις και αφετηρία για τις περιοδείες του. Βλ. Καρμίρης (1935), σ. 6. Ο Σέργης επισημαίνει ότι ο Ρουσάνος βρίσκεται στο Άγιο Όρος τα έτη 1536, 1538-1540, 1542 και 1544. Βλ. Σέργης (2008), σ. 30.

[134] Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κείμενο των *Πυθίων* του Πινδάρου, οι ερυθρές διάστιχες ερμηνείες σταματούν μετά το ε΄ είδος. Βλ. Ζώρας – Μπουμπουλίδης (1963-1964), σ. 235. Όπως επισημαίνει ο Δημητρακόπουλος (2000, σ. 167), ο Ρουσάνος αντέγραψε το κείμενο του Πινδάρου με αρκετό κενό στα διάστιχα για να σημειώσει έπειτα εκεί τις ερμηνείες του, αλλά εγκατέλειψε την εργασία του μετά το ε΄ είδος, πιθανώς γιατί δεν βρήκε σχετικά σχόλια στις πηγές του ή για κάποιον άλλο άγνωστο λόγο. Το γεγονός αυτό γεννά την εικασία ότι οι διάστιχες ερμηνείες του στα *Πύθια* σχετίζονται με κάποιο χειρόγραφο των ανεύρετων σχολίων του Ευσταθίου στον Πίνδαρο.

[135] Βλ. Müller, *GGM*, σσ. 409-25.

Παραδείγματα σύγκρισης των γλωσσημάτων και ερμηνευμάτων του χειρογράφου με την παράφραση

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 1

(αυτούσιες λέξεις ή φράσεις)

Χειρόγραφο 25	**Παράφραση**
προβαίνουσα **1.** εὐρυτέρη βεβαυῖα (v. 6)	πλατυτέρα προβαίνουσα (1-10.9)
ὑπάρχει **2.** ἔνθα βορειότατος πέλεται (v. 12)	ὅπου βορειότατον ὑπάρχει (1-10.19)
τὸ τὸ ἐξάκουστον Λακωνικοῦ **3.** καὶ τέμενος περίπτυστον Ἀμυκλαίοιο Κανώβου (v. 13)	καὶ τὸ περίπτυστον τέμενος, ὃ ἔστι τὸ ἐξάκουστον χωρίον, τοῦ Λακωνικοῦ Κανώβου (1-10.20)
τετάνυσται τῆς γῆς **4.** Ἰσθμὸς ἄνω τέταταί τις ὑπέρτατος Ἀσίδος αἴης (v. 20)	Ἰσθμὸς ἄνω τετάνυσται ὑπέρτατος τῆς Ἀσιάδος γαίης (19-26.2)
ἐπὶ σύρεται **5.** ἐς νότον ἕρπει (v. 23)	ἐπὶ τὸν νότον σύρεται (19-26.7)
ὅστις δὴ χωρίζει τῆς **6**. ὅς ῥά τε νοσφίζει Λιβύην Ἀσιήτιδος αἴης. (v. 25)	ὅστις δὴ ἀπὸ τῆς Ἀσιάτιδος γῆς τὴν Λιβύην χωρίζει (19-26.8)

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 2

(προσθήκη *ἤγουν, δηλαδή, λέγει*)

Χειρόγραφο 25	**Παράφραση**
διόλου κυκλοτερὴς ***ἤγουν*** ἀμφοτέρωθεν **1.** διαπρὸ περίδρομος, ἀλλὰ διαμφὶς (v. 5)	οὐ πᾶσα δὲ διόλου ὑπάρχει κυκλοτερὴς, ἀλλ' ἀμφοτέρωθεν (1-10.7)
ἤγουν τοῦ Βοσπόρου **2.** ἐκ δὲ τοῦ οἰγόμενος (v. 146)	Ἐκ τούτου δὲ τοῦ Βοσπόρου ἀνοιγόμενος (146-155.1)
ἤγουν πρὸς βορρᾶν γῆς ***δηλαδὴ*** **3**. ἡ δὲ βορειοτέρη γαίης ὕπερ Εὐρωπείης (v. 152)	ἡ δὲ ὡς πρὸς βορρᾶν ἔγκειται ὑπεράνω τῆς Εὐρωπείας γῆς (146-155.10)
ἤγουν ἔνθα κἀκεῖσε μελαναῖς **4.** τῇ καὶ τῇ κυανῇσι (v. 183)	ἔνθα κἀκεῖσε μελαίναις (174-183.13)
ἤγουν ἕως οὗ ἔλθει ἐπὶ τὰ νότια μέρη **5**. νοτίην ὁδὸν αὖθις ἐλάσσῃ· (v. 586)	ἕως ὅτου πάλιν ἔλθῃ ἐπὶ τοὺς τὰ νότια μέρη (580-586.11)
λέγει τῶν εἰς πολλὰ διεσπαρμένων **6.** πολυσπερέων Ἀτλάντων (v. 66)	ἤτοι τῶν εἰς πολλὰ διεσπαρμένων (58-68.15)

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 3

(περικοπές, αλλαγές, προσθήκες)

Χειρόγραφο 25	**Παράφραση**
μεγάλη περιέχεται **1.** νῆσος ἀπείριτος ἐστεφάνωται (v. 4)	ἅπασα ἡ ἄπειρος γῆ ὡς νῆσος περιέχεται (1-10.6)
ὠνόμασαν, εἶπον **2.** ὅρον ηὐδάξαντο (v. 22)	ὅρον εἶπον (19-26.6)
ἤγουν βραδὺ ἢ ὀλίγον ὑπὲρ τῆς θαλάσσης ἐκείνης φαίνει **3.** βράδιον γὰρ ὑπεὶρ ἄλα τήνδε φαείνει (v. 34)	βραδέως γὰρ ἢ ὀλίγον ὑπεράνω ἐκείνης τῆς θαλάσσης φαείνει (27-35.12)
τὴν ταχεῖα ῥεύματα ἔχουσαν **4.** ἀγάρροον ὁλκὸν ἑλίσσει (v. 198)	ἡ μικροτέρα Σύρτις τὸν ἄγαν ταχέα ῥεύματα ἔχοντα ὁλκὸν συστρέφει (195-200.4)
ἐσχάτης ἤγουν κοιλώματα τῶν ὀρῶν **5.** πυμάτης περὶ τέμπεα Κέρνης (v. 219)	παρὰ τὰ κοιλώματα ἢ τὰ δάση καὶ ἕλη τῆς ἐσχάτης Κέρνης (216-227.5)
μανέντας, ἀτάκτως πράξαντας ὑπὲρ τὸ δίκαιον **6.** μηναμένους ὑπὲρ αἶσαν (v. 374)	ὑπὲρ τὸ δίκαιον μανέντας αἰσχρῶς ἀσεβῆσαι (361-374.17)
εἰς τοὔμπροσθεν πρὸς τὴν ἑᾠαν θάλασσαν **7.** προτέρω δὲ πρὸς ἠῴ εἰν ἁλὶ (v. 588)	εἰς τοὔμπροσθεν δὲ ἐπὶ τὸ ἑῷον πέλαγος (587-605.2)

Στη σύγκριση ωστόσο της παράφρασης με τα διάστιχα σχόλια του Παχωμίου Ρουσάνου και στον εντοπισμό γενικότερα των πηγών του πρέπει να ληφθεί υπόψη μία εγγενής δυσκολία. Αυτή είναι η αβεβαιότητα σε σχέση με τις πηγές των σχολίων του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* του χειρογράφου 25, καθώς η άντληση υλικού από αυτές γίνεται επιλεκτικά από τον Ρουσάνο, ο οποίος κάποτε παραλείπει λέξεις ή επιλέγει αυτές που του είναι απαραίτητες, αλλάζοντάς τες περισσότερο ή λιγότερο, προκειμένου να δώσει την κατά τον ίδιο πιο κατανοητή ερμηνεία. Το βαθιά κριτικό του πνεύμα και οι γνώσεις του σε πολλούς κλάδους της κλασικής φιλολογίας τον οδηγούν να μην αντιγράφει αβασάνιστα την πηγή του, αλλά συχνά να επεμβαίνει σε αυτήν. Σε πολλές περιπτώσεις, τα διάστιχα ερυθρά παραθέματα του κειμένου δεν προέρχονται μόνο από την πεζή ελληνική παράφραση, αλλά και από ποικίλες άλλες πηγές: από τα αρχαία σχόλια, από τις *Παρεκβολές* του Ευσταθίου και από βυζαντινά λεξικά. Ενδεικτικά παρατίθενται:

Versus	In textu	Scholium	Confer
8	δάσαντο	ἐμερίσαντο	«δάσαντο», *Lexicon*, σ. 473: *ἐμερίσαντο* [*ἀπὸ τοῦ δαίω, δαίσω, δάσω, δάξ.*]
66	πρηῶνα	προβολὴν, παράτασιν, ἐξωχὴν	Παράφρασις 58-68, *GGM*, σ. 410: *ἐπὶ τὸν μακρὸν πρηῶνα, ἤτοι τὴν μεγάλην ἐξοχὴν.* Scholia 66, *GGM*, σ. 434: *πρηῶνα δε φησι τὴν παράτασιν· πρηὼν γὰρ ἡ προβολὴ*.
126	νύχητος	πολύχυτος, βαρυκύμων	Scholia 126, *GGM*, σ. 436: *νήχυτος*] *πολύχυτος καὶ βαρυκύμων.*
149	αἰεὶ	διηνεκῶς	«Αἰέν», *Etymologicum Magnum*, σ. 31: *Ἐπίρρημα χρόνου δηλωτικόν· σημαίνει δὲ τὸ διηνεκῶς*.
195	Καρχηδὼν	ἢ καὶ Θαρσεῖς	«Θαρσεῖσ’», *Lexicon*, σ. 1021*: τοὺς Καρχηδονίους λέγει τοὺς πρὸς τὸ βόρειον μέρος κειμένους.*
271	ῥυσμὸς	θέσις, σχῆμα, ἔκτασις. Ἐκ τοῦ ῥύω τὸ ἑλκύω	Παράφρασις 620-626, *GGM*, σ. 418: […] *ὁ ῥυσμὸς τουτέστιν ἡ ἔκτασις καὶ ἡ περιγραφὴ·* «Ῥυσμός», *Lexicon*, σ. 1621: *εἰκών· ἰδέα· σχῆμα· θέσις.* «Ῥυθμός», *Etymologicum Magnum*, σ. 706: […] *ὁ δὲ Ὦρος, ἀπὸ τοῦ ῥύω ῥύσω*. […] *Ἢ ἐκ τοῦ ἐρύω τὸ ἑλκύω*.
332	κρηπῖδα	μέτρον ὡρισμένον ἢ τὴν βάσιν	Scholia 331, *GGM*, σ. 444: *Κρηπῖδα γὰρ λέγει μέτρον τι ὡρισμένον τρίγωνον ἢ τὴν βάσιν*.
376	Μαρσῶν	ὠκύποδας εἶναι παρεμφαίνει τοὺς Μαρσούς	Eustathius 376, *GGM*, σ. 285: *Ὅτι Μαρσῶν θοὰ φῦλα εἰπὼν ὠκύποδας εἶναι παρεμφαίνει τοὺς Μαρσούς.*
381	Ἀκυλήιον	ὃς λέγεται καὶ Ἀκυλεήσιος ἀπὸ Ἀκυληΐας	Eustathius 378, *GGM*, σ. 286: […] *ὃς λέγεται καὶ Ἀκυλεήσιος, κατὰ σχηματισμὸν τύπου Ἰταλικοῦ ἀπὸ Ἀκυληΐας*.

Άλλοτε ο Ρουσάνος προσθέτει στο διάστιχο μεμονωμένες συλλαβές ή γράμματα, που δεν φαίνεται να αποτελούν διορθώσεις στις γραφές του κειμένου, αλλά καταλήξεις ισοδύναμων δημωδέστερων τύπων που απλοποιούν τη διάλεκτο του Διονυσίου: νη^{α}ὸν (v. 257), μέση^{ον} (v. 268), ἀμέλγονται^{ουσι} (v. 293), βορέην^{ᾶν} (v. 473), φαίνοιντο^{ονται} (v. 493), Ἀλκινόοιο^{ου} (v. 494), βορέαο^{ου} (v. 519), Θρηϊκίη^{α} (v. 524), φάτις^{σι} (v. 545), ἔγ^{ἀπό}γονοι (v. 553), ἀνέμοιο^{ων} (v. 557), κισσοῖο^{οῦ} (v. 573), μελαμφύλοιο^{ου} (v. 573), Βιστι^{ω}νίδες (v. 576), κήτεα^{η} (v. 597) , ἄκρης^{ας} (v. 606), ἴχνεσιν^{νῶν} (v. 641), ἐμπορίη^{α} (v. 710), ἐχθρὴν^{ἀν} (v. 725), Κρονίης^{ας} (v. 728), παραλίην^{αν} (v. 729), Ἀσσυρίης^{ας} (v. 772), ἥσυχα^{ως} (v. 838), καχ^{παφ}λάζοντος (v. 838), πολλὸν^{ὺ} (v. 862), Πινάροιο^{ου} (v. 867), σάφα^{ῶς} (v. 884), τάχα^{έως} (v. 885), Ἀντιόχοιο^{ου} (v. 920), θέσιας^{εις} (v. 933), Λιβάνοιο^{ου} (v. 970), ^{ἐ}κείνης (v. 1021), Νυσσαίη^{α}ν (v. 1159). Διάχυτη είναι επίσης η προσθήκη άρθρων ή προθέσεων πάνω από ουσιαστικά και επίθετα, που απλοποιούν τη σύνταξη και το περιεχόμενο του ποιήματος: ἀπ’ ^{τῆς} Εύρώπης (v. 10), καὶ ^{τὸ} στόμα (v. 11), ἑλισσόμενος ^{τῆς} γαίης (v. 15), ^{τῆς} Κασπίης (v. 21), ^{τῆς} Ἀσιήτιδος (v. 25), πρὸς ^{τὸν} νότον (v. 39), προφερέστατος ^{ἀπὸ} ἄλλων (v. 47), ^{ἐν} πυκινοῖσι (v. 68), καὶ ^{τὴν} ἠπειρώτιδα (v. 88), ^{ἡ} Τυρσηνὴ ^{πρὸς} ζέφυρον ^{ἡ} Σικελὴ ^{πρὸς} νότον (v. 102), ^{εἰς} βορέηνδε ^{ἕως} Προποντίδος (v. 137), σημήϊα ^{τὰ} δεξιὰ ^{τοῦ} Πόντου (v. 158), ^{ἐν} γραμμῆσι (v. 236), τις $^{ἀπὸ\ τῶν}$ ἄλλων (v. 240), ἐξείης ^{ἕως} Μαιώτιδος (v. 303), Ῥώμην ^{τὴν} τιμήεσαν (v. 355), ^{τοῦ} Πέλοπος δ’ ἐπὶ ^{ἡ} νῆσος (v. 403), προχοῇσι $^{ἀπὸ\ τοῦ}$ Μεσηνίου (v. 411), ^{ἡ} Πελωρίς τε ^{ἡ} Λιλύβη τε (v. 469), ^{τὰ} Αἴγυλά τ’ ἠδὲ ^{τὰ} Κύθηρα (v. 499), $^{εἰς\ τὸ}$ Κορυβάντιον ἄστυ (v. 524), ναιετάουσιν $^{οἱ\ ἀπὸ\ τῆς}$ Ἰωνίδος (v. 553), ἀρξάμενον $^{κατὰ\ τῆς}$ γαίης (v. 639).

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι διάστιχες ερυθρές ερμηνείες του χειρογράφου 25 διασώζουν γλωσσικά και ερμηνευτικά σχόλια που δεν περιλαμβάνονται ούτε στην Παράφραση, ούτε στα εκδεδομένα από τον Müller σχόλια ή στον Ευστάθιο και σε βυζαντινά Λεξικά. Τα σχόλια αυτά, που συχνά συμπληρώνουν τις πηγές του Ρουσάνου και είτε προέρχονται από κάποιο χαμένο σήμερα πρότυπό του, είτε αποδίδονται στον ίδιο ως καρποί της πολυετούς μελέτης του, φαίνεται να τεκμηριώνουν τον ισχυρισμό της Ισαβέλλας Τσαβαρή, ότι το χειρόγραφο 25 «porte quelques rares scholies» στο κείμενο του Διονυσίου:[136]

Versus	**In textu**	**Scholium**[137]
10	οὖρον	*ὁροθεσίαν*
18	ὑπερτέταται	*ἐξήπλωται*

[136] Tsavari (1990), σ. 102.

[137] Τα σχόλια του Ρουσάνου σε κάποιες περιπτώσεις συμπληρώνουν είτε το κείμενο της Παράφρασης είτε των άλλων πηγών. Οι δικές του προσθήκες σημειώνονται με πλάγια γραφή.

19	νοσφίζουσιν	*μερίζουσι ἤγουν κόπτουσι*
26	ἀμφ᾽ οὔροισι	*περὶ τοῖς ὁρισμοῖς*
44	πίσσυρας	τέσσαρας *αἰολικῶς*
55	ὁλκὸν	συστροφὴν *σώματος*
134	μορμύρων	κτυπῶν *αὐξάνων*
164	ἐγκέχυται	*ἐξήπλωται*
190	γειομόροιο	*τοῦ τὴν γῆν μερίζοντος ἢ τέμνοντος*
194	νήιδες ἀσταχὺων	*ἐστερημένοι*
195	πολυήρατον	*εὔχαριν*
201	κορυσσομένης	*διεγειρομένης*
210	Αὐσονὶς	*λατινικὸν*
219	τέμπεα	ἤγουν κοιλώματα *τῶν ὀρῶν*
229	ἰλὺν	*βόρβορον*
234	ἰμερόεντος	*ἐπεράστου*
239	ὀλίζονος	μικρᾶς *δωρικῶς*
262	δεδαημένοι	*πεπειραμένοι*
264	νενασμένον	οἰκούμενον *οἱονεὶ εἰς τὴν οἰκουμένην*
282	Ἰβήρων	*τῶν δυτικῶν*
290	ἐρημαίην	*ἀσέληνον*
294	Τυρσηνίδος	*τῆς Τουσκίας*
300	ὕδατος ἄχνην	ἤγουν *χύσις*
315	μορμύρουσι	*κατέρχονται* μετ᾽ ἤχου
321	Γέρραι	*Οὖννοι*
334	ἀγαυῶν	τῶν *ἄγαν* ἐνδόξων
335	ἐσπέρου	*ἀργά*
340	ἄνδιχα	*εἰς δύο*
342	μωμήσαιτο	*ψέξει*
400	ζωσθεῖσα	*περικυκλωθεῖσα*
410	ἐρατεινότατος	*ποθεινότατος*
446	ἄμμα	*ἐπιδέσμημα*
495	Νηρικίης	ἀπὸ Νήριτον *εἰνοσίφυλλον*
518	ῥώοντ᾽	*οἰῶνται*
523	Δημήτερος ἀκτή	*δώρημα*
602	χάσμα	*χώρημα*
611	ἀδευκέα	*πολυθέατον, ἵν᾽ ἦ το ᾱ ἐπιτατικὸν*
700	φῦλον μέγα	*ὡς εὐσεβεῖς*

760	κεκλημένη	*ἐκδεδομένη*
776	ἀκιχεμένην	*θλιβομένην*
776	παρενάσσατο	*ἀπώκησεν*
858	Πισσιδέων	*ἡ νῦν τῶν Ἰσαύρων*
908	ἁλιμηδέος	*ἤγουν τῆς μερίμνης καὶ φροντίδα πολλὴν ἐμποιοῦνται*
959	ἀγχίγυοι	ἤγουν *ἀροτῆρες*
963	λυπρὸν	*σχέτλιον*
974	δαήμονες	*οἱ ἐμπειρότατοι*
982	Τερηδόνος	πόλις *παραθαλασσία*
1025	βαθεῖαν	βαθεῖαν λέγει *ὡς πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἢ ὑψηλὴν*
1031	ἀφεγγεά	*ἤγουν τὸν πολυφεγγῆ*
1035	βαθυνομένας	*ἢ αὐτομάτως ἢ ἐξ επιτεχνήσεως*
1094	ἀποτέμνεται	*ἀπομερίζει*
1161	κελαινῶν	*μεμελανωμένων*

Συμπερασματικά, η μελέτη των διάστιχων ερυθρών ερμηνειών του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* του χειρογράφου 25 δείχνει ότι κύρια πηγή του Ρουσάνου για αυτές ήταν η πεζή ελληνική παράφραση, που συνόδευε το κείμενο στο πρότυπο ή στα πρότυπά του. Ψήγματα της εικόνας του λόγιου άνδρα μάς δίνουν επίσης οι, όπως φαίνεται, δικές του προσθήκες και παρατηρήσεις στα διάστιχα του κειμένου, μάρτυρες της γραμματικής μόρφωσης και δεινότητάς του. Το κυριότερο όμως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σχολίων του είναι μια τάση ανάλυσης και ερμηνευτικής εξομάλυνσης του ποιήματος, που πρέπει να αποδοθεί στην προσπάθεια του Ρουσάνου να απλοποιήσει το δυσνόητο ενίοτε περιεχόμενο βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων με πιθανότατα διδακτικό σκοπό.

3.3.2 Τα σχόλια στις ώες

Από τον τρόπο διάταξης του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* στο χειρόγραφο 25 είναι ευδιάκριτο ότι ο Παχώμιος Ρουσάνος διέθεσε εξαρχής χώρο σε κάθε σελίδα, που θα φιλοξενούσε σχόλια και παράλληλα χωρία. Ο χώρος αυτός αποτελεί σήμερα ένα υπόμνημα πηγών, το οποίο συμβάλλει στην αξιολόγηση τόσο της εργασίας του γραφέα όσο και του ίδιου του κειμένου και μας πληροφορεί για το ποιες πηγές και ποιους συγγραφείς γνώριζε ή και είχε στη διάθεσή του ο Ρουσάνος για να συνθέσει το κείμενό του, καθορίζοντας και αξιολογώντας τη μόρφωση, την παιδεία και τη μέθοδο εργασίας του.

Τα παρασελίδια σχόλια του κειμένου προδίδουν ένα χέρι ασκημένο στην αντιγραφή με συχνές συνδέσεις γραμμάτων, βραχυγραφίες και συντμήσεις καταλήξεων, καθώς επίσης και χαρακτήρες γραμμένους τον ένα επάνω στον άλλο. Μέχρι το φ. 34v είναι ιδιαίτερα πυκνογραμμένα με πολύ μικρού μεγέθους γραμματοσειρά, ενώ στη συνέχεια γίνονται αραιότερα ή και απουσιάζουν εντελώς (φφ. 35r-57v). Ο Ρουσάνος ερμηνεύει στο περιθώριο λέξεις του κειμένου άλλοτε με σκούρα μελάνη, πιθανώς μαύρου χρώματος που σήμερα έχει πάρει μια καφετιά απόχρωση, άλλοτε με ερυθρά μελάνη. Η έρευνα των σχολίων αναφορικά με την προέλευσή τους έδειξε ότι η χρωματική τους διαφοροποίηση (ερυθρά-μελανά) δεν αποτελεί ένδειξη διάκρισης των πηγών του, καθώς αφενός δεν παρατηρείται συμφωνία του χρώματος του σχολίου με συγκεκριμένες πηγές, αφετέρου η μέθοδος υπομνηματισμού του Ρουσάνου ποικίλλει σε όλη την έκταση του κειμένου.

Από τη συνεξέταση, επομένως, των ερυθρών και μελανών σχολίων στις ώες του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* του χειρογράφου 25 αποδείχθηκε αρχικά ότι αυτά παρουσιάζουν στενή συγγένεια με τις *Παρεκβολές* του Ευσταθίου[138] στο κείμενο του Διονυσίου Περιηγητή, τις οποίες έγραψε μετά από την προτροπή του φίλου του Ιωάννη Δούκα να σχολιάσει τα προσφορότερα μέρη του έργου. Αυτά τα αναφέρει ο ίδιος ο Ευστάθιος στην επιστολή του προς τον Ιωάννη Δούκα, που επέχει θέση εισαγωγής στις *Παρεκβολές*,[139] αποσπάσματα της οποίας επίσης αντέγραψε ο Ρουσάνος στον κώδικα 25, σε θέση ανεξάρτητη από το κείμενο (φ. 120v). Η σύνθεση των παρασελίδιων σχολίων του Παχωμίου Ρουσάνου γίνεται με πρότυπο τις αντίστοιχες αναλύσεις του Ευσταθίου,[140] οι οποίες παρατίθενται άλλοτε στο πλάι του στίχου στον οποίο αντιστοιχεί το εκάστοτε σχόλιο, άλλοτε στην άνω και κάτω ώα της σελίδας με τη χρήση παραπεμπτικών συμβόλων.

Όπως θα φανεί από τα παραδείγματα που εκτίθενται στη συνέχεια, ο Ρουσάνος παραθέτει τα διάφορα χωρία του Ευσταθίου είτε αυτούσια (κατ. 1), είτε αποσπασματικά, άλλοτε συνοψίζοντάς τα και άλλοτε διασκευάζοντάς τα σε τέτοιο σημείο που αποδίδει απλώς το νόημα (κατ. 2). Σε κανένα σημείο δε μνημονεύει ρητά τον Ευστάθιο, ούτε μεταχειρίζεται

[138] Eustathius, *GGM*, σσ. 201-407.
[139] Eustathius, *GGM*, σσ. 201-16.
[140] Κατά τη σύνθεση των *Παρεκβολῶν*, ο Ευστάθιος παραθέτει πλήθος αποσπασμάτων παλαιότερων συγγραφέων, κυρίως γεωγράφων και ιστορικών, ενώ πολύ λίγες είναι οι πληροφορίες που προέρχονται από τον ίδιο. Βλ. Cohn (1907), «Eustathios» (18), *RE* VI, 1, col. 1456: «Der Kommentar besteht zum größten Teil in lose aneinandergereihten Exzerpten aus den geographischen und historischen Quellen, die ihm zu *Gebote standen*». Ο Ευστάθιος είχε στη διάθεσή του και συμβουλευόταν αρκετά χειρόγραφα του έργου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, γι' αυτό και σε πολλά σημεία αναφέρει τις διαφορετικές γραφές. Βλ. π.χ. Eustathius 321.27, *GGM*, σ. 274: […] *καὶ κατὰ πολλὰ τῶν ἀντιγράφων του Διονυσίου·* 409.5, *GGM*, σ. 291: *διὸ καὶ γράφουσι τὰ τῶν ἀντιγράφων ὀρθότερα·* 1141.1, *GGM*, σ. 403: *ὅτι εἰ καὶ πολλὰ τῶν ἀντιγράφων Τοξίλους γράφουσι τὸ Ἰνδικὸν ἔθνος*. Πρβλ. Tsavari (1990), σσ. 61-5. Για τα προσωπικά χειρόγραφα του Ευσταθίου βλ. van der Valk (1973). Για τη χειρόγραφη παράδοση των *Παρεκβολῶν* στον Διονύσιο βλ. Diller (1975), σσ. 181-207.

εισαγωγικά ρήματα, αλλά διατηρεί, όπου κρίνει αναγκαίο, τις αναφορές σε άλλους συγγραφείς κατά τη συνήθεια και του ίδιου του Ευσταθίου (κατ. 3):

Παραδείγματα σύγκρισης των παρασελίδιων σχολίων του χειρογράφου με τις Παρεκβολές του Ευσταθίου

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 1
(αυτούσια χωρία)

1. Χειρόγραφο 25 sch. v. 31	**Ευστ. 31.14-5 (223)[141]**
οἱονεὶ μονόφθαλμοι· ἀρί μὲν γὰρ τὸ ἓν Σκυθιστὶ, μασπὸς δὲ ὁ ὀφθαλμός.	οἷον εἰπεῖν μονόφθαλμοι· ἀρί μὲν γὰρ τὸ ἓν Σκυθιστὶ, μασπὸς δὲ ὁ ὀφθαλμός.
2. Χειρόγραφο 25 sch. v. 76	**Ευστ. 76.1-4 (231)**
μετὰ τοὺς Μασαλιώτας οἱ Λίγυες, οὓς Λιγυστινοὺς ὁ Λυκόφρων καλεῖ. Ὀνομάζονται δὲ οὕτως ἀπὸ Λίγυος ἀνδρός, ὃς τὸν Ἡρακλῆν ἐκώλυεν εἰς τὰς Γυρυόνου βοῦς ἀπιόντα.	μετὰ τοὺς Μασσαλιώτας οἱ Λίγυες, οὓς Λιγυστίνους ὁ Λυκόφρων καλεῖ. Ὀνομάζονται δὲ οὕτως ἀπὸ Λίγυος ἀνδρὸς, ὃς τὸν Ἡρακλέα ἐκώλυεν εἰς τὰς Γηρυόνου βοῦς ἀπιόντα·
3. Χειρόγραφο 25 sch. v. 82	**Ευστ. 82.1-3 (233)**
Σαρδὼ ὡς τὸ Σαπφὼ καὶ Σαρδὼν Σαρδόνος ὡς τρυγόνος, ἐξ' ἧς ὁ Σαρδόνιος κόλπος ὁ μετὰ τὴν Κύρνον.	Σαρδὼ ἡ νῆσος, ὡς τὸ Σαπφώ, ἀλλὰ καὶ Σαρδὼν Σαρδόνος, ὡς τρυγόνος, ἐξ ἧς ὁ Σαρδόνιος κόλπος, ὁ μετὰ τὴν Κύρνον.
4. Χειρόγραφο 25 sch. v. 285	**Ευστ. 285.12-7 (266)**
Γνήσιοι κατὰ Ῥωμαίων γλῶσσαν οἱ Γερμανοὶ ἑρμηνεύονται, ὡσὰν γνήσιοι Γαλάται, οἷς ἐοίκασιν ἐν μορφαῖς καὶ βίοις καὶ ἤθεσι, πλεονάζοντες μόνον ἀγριότητι μεγέθει τε καὶ ξανθότητι, πέραν τοῦ Ῥήνου κείμενοι πρὸς ἕω μετὰ τοὺς Κελτούς.	Γνήσιοι δὲ κατὰ Ῥωμαίων γλῶσσαν οἱ Γερμανοὶ ἑρμηνεύονται, ὡς ἂν γνήσιοι Γαλάταις, οἷς ἐοίκασιν ἐν μορφαῖς καὶ βίοις καὶ ἤθεσι, πλεονάζοντες μόνον ἀγριότητι μεγέθει τε καὶ ξανθότητι, πέραν τοῦ Ῥήνου κείμενοι πρὸς ἕω μετὰ τοὺς Κελτούς.

[141] Ο αριθμός στην παρένθεση παραπέμπει στη σελίδα της έκδοσης Müller, *GGM*.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 2

(διασκευή, περικοπές)

1. Χειρόγραφο 25 sch. v. 39 **Ευστ. 39.1-8 (225)**

πρὸς νότον πολὺς ἀοικήτου χθονὸς αὐλὼν ἢ ἀγκὼν ἐκτέταται διακεκαυμένος· ὃς καλεῖται διακεκαυμένη ζώνη, ἔρημος οἰκούντων οὖσα, διὰ πολὺν καύσωνα. Ὡσαύτως καὶ πρὸς τῷ βορείῳ ὠκεανῷ ἐστὶν ἀοίκητος τόπος διὰ πολλὴν ψυχρότητα· διὸ καὶ προμήκης ἡ οἰκουμένη, τέταται δίκην σφενδόνης.

πρὸς νότον πολὺς ἀοικήτου χθονὸς αὐλὼν ἢ ἀγκὼν ἐκτέταται, θερμοῖς κεκαυμένος ἡλίοις, ὃς καὶ καλεῖται διακεκαυμένη ζώνη, ἔρημος οἰκούντων οὖσα, διὰ τὴν ἐκεῖ ἄγαν θερμότητα. Ἰστέον δὲ ὅτι οὕτω νοητέον καὶ πρὸς τῷ βορείῳ ὠκεανῷ ἀοίκητον ὁμοίως εἶναι τόπον, διὰ τὴν λίαν ψυχρότητα· διὸ καὶ προμήκης ἡ οἰκουμένη, ὡς εἴρηται, παρατέταται δίκην σφενδόνης.

2. Χειρόγραφο 25 sch. v. 75 **Ευστ. 75.1-17 (230)**

ἡ Μασαλία γαλατική ἐστι· Φωκεῖς δὲ ᾤκησαν αὐτὴν, οἱ ἐκ τῆς ἕω φυγόντες τὴν τοῦ Κύρου δουλείαν. Ἐτυμολογεῖται δὲ ἀπό τινος ἁλιέως. Προσπλέων γάρ φησι ὁ τῶν ἀποίκων Φωκέων κυβερνήτης καὶ ἰδὼν ἐκεῖ ἁλιέα, ἐκέλευσεν αὐτὸν μᾶσαι ἤτοι δῆσαι τὸ ἀπόγειον πεῖσμα· ὅθεν ἡ πόλις Μασαλία, παρὰ τὸ μάσσειν καὶ τὸν ἁλιέα.

Ὅτι καὶ ἡ Μασσαλία Γαλατική ἐστι, Φωκεῖς δὲ ᾤκησαν αὐτὴν, οἱ ἐκ τῆς ἕω φυγόντες τὴν τοῦ Κύρου δουλείαν. […] ἐτυμολογουμένη ἀπὸ τοῦ μάσσαι, ὃ ἔστιν ἐκδῆσαι, Αἰολικῶς, καὶ ἀπό τινος ἁλιέως. Προσπλέων γάρ, φασιν, ὁ τῶν ἀποίκων Φωκαέων κυβερνήτης καὶ ἰδὼν ἐκεῖ ἁλιέα, ἐκέλευσε μάσσαι, ἤτοι δῆσαι, τὸ ἀπόγαιον πεῖσμα· ὅθεν καὶ ἡ πόλις Μασσαλία, παρὰ τὸ μάσσειν καὶ τὸν ἁλιέα.

3. Χειρόγραφο 25 sch. v. 88 **Ευστ. 88.10-6 (234)**

ἡ Γόρτυν καὶ Γόρτυνα λέγεται τρισυλλάβως καὶ τὸ μὲν κλίνεται Γόρτυνος, ὡς Φόρκυνος, τὸ δὲ Γορτύνης ὡς λεαίνης. Κτίσμα δὲ ἡ Γόρτυν Ταύρου ἐκείνου τοῦ τὴν Φοίνισσαν Εὐρώπην ἁρπάσαντος, ὃς Κρήτης ἦν βασιλεύς. Μεγάλη δὲ αὕτη ἡ πόλις Κρήτη, ὡσαύτως Κυδωνία καὶ Κνωσσός. Ἡ Φαιστὸς διεῖχε μὲν θαλάσσης σταδίους εἴκοσι, Γόρτυνος δὲ ἑξήκοντα. Κατεσκάφη δὲ ὑπὸ Γορτυνίων.

Ὅτι ἡ Γόρτυν καὶ Γόρτυνα λέγεται τρισυλλάβως, καὶ τὸ μὲν κλίνεται Γόρτυνος, ὡς Φόρκυνος, τὸ δὲ Γορτύνης, ὡς λέαινα λεαίνης. […] Κτίσμα δὲ ἡ Γόρτυν Ταύρου ἐκείνου τοῦ τὴν Φοίνισσαν Εὐρώπην ἁρπάσαντος, ὃς Κρήτης ἦν βασιλεύς. Μεγάλη δὲ αὕτη ἡ πόλις κατὰ τὸν Γεωγράφον, εἰπόντα· «πόλεις Κρήτης μέγισται, Γόρτυνα, Κυδωνία καὶ Κνωσσός». […] Ὅτι ἡ Φαιστὸς, ἣν ὁ Διονύσιος ἠπειρώτιδα λέγει, διεῖχε θαλάσσης μὲν σταδίους εἴκοσι, Γόρτυνος δὲ ἑξήκοντα. Κατεσκάφη δὲ ὑπὸ Γορτυνίων.

4. Χειρόγραφο 25 sch. v. 270 **Ευστ. 270.1-32 (264)**

Εὐρώπη ἡ χώρα ἐξ' Εὐρώπου καθὰ καὶ ὁ Λυκόφρων φησί. Δεῖ δὲ εἰδέναι ὅτι τὴν

Εὐρώπη ἡ χώρα ἐξ Εὐρώπης λέγεται καθὰ καὶ ὁ Λυκόφρων φησίν· […] Δεῖ δὲ

Εὐρώπην οἱ παλαιοί φασι διαφέρειν τῆς Ἀσίας οὐ μόνον ἀνδρῶν ἀρετῆ. καὶ πλούτω καὶ καρποῖς, ἀλλὰ καὶ σπάνει θηρίων. Πολυσχημονεστάτη δὲ ἠπείρων ἡ Εὐρώπη, ἁπλουστάτη δὲ τοὐναντίον ἡ Λιβύη, ἡ δὲ Ἀσία μέσην ἀμφοῖν ἔχει διάθεσιν. Κἀκεῖνο δὲ γνωστέον, ὅτι Εὐρώπη πάντα τὰ κατὰ δύσιν ἀρξαμένη, ἀπὸ Ἑλλησπόντου ἔχει.

εἰδέναι καὶ ὅτι τὴν Εὐρώπην οἱ παλαιοί φασι διαφέρειν τῆς Ἀσίας οὐ μόνον ἀνδρῶν ἀρετῇ καὶ πλούτῳ καὶ καρποῖς, ἀλλὰ καὶ σπάνει θηρίων. Πολυσχημονεστάτη δὲ ἠπείρων ἡ Εὐρώπη, ἁπλουστάτη δὲ τοὐναντίον ἡ Λιβύη, ἡ δὲ Ἀσία μέσην ἀμφοῖν ἔχει διάθεσιν. Κἀκεῖνο δὲ γνωστέον, ὅτι Εὐρώπη μὲν πάντα τὰ κατὰ δύσιν ἀρξαμένοις ἀπὸ Ἑλλησπόντου·

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ 3

(αναφορές σε άλλους συγγραφείς κατά τα παραδείγματα του Ευσταθίου)

1. Χειρόγραφο 25 sch. v. 148

Τὸν Εὔξεινον ἅπλουν τε ὄντα, καὶ Ἄξεινον θάλασσάν ποτὲ καλούμενον, Εὔξεινον οἱ ὕστερον κατὰ σχῆμα εὐφημισμοῦ μετεκάλεσαν. Ἄξεινος δὲ ἐλέγετο, ταυτὸν εἰπεῖν ἀπόξεινος ***κατὰ Σοφοκλῆν***, ἢ διὰ τὸ μὴ ἔχειν νήσων καταγωγὰς, ἢ διὰ τοὺς περιοικοῦντας Σκύθας, ἀνεπιμίκτους βαρβάρους, οἳ καὶ ἐξενοθύτουν, καὶ ἐσαρκοφάγουν, καὶ ἀνθρώπων κρανίοις ἐχρῶντο ἐκπώμασιν.

Ευστ. 146.1-8 (243)

Ὅτι τὸν Εὔξεινον, ἅπλουν τε ὄντα καὶ Ἄξεινον θάλασσάν ποτε καλούμενον, Εὔξεινον οἱ ὕστερον κατὰ σχῆμα εὐφημισμοῦ μετεκάλεσαν. Ἄξεινος δὲ ἐλέγετο (ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν ἀπόξεινος ***κατὰ τὸν Σοφοκλῆν***) ἢ διὰ τὸ μὴ ἔχειν νήσων καταγωγὰς, ἢ διὰ τοὺς περιοικοῦντας Σκύθας, ἀνεπιμίκτους βαρβάρους, οἳ καὶ ἐξενοθύτουν καὶ ἐσαρκοφάγουν, καὶ ἀνθρώπων κρανίοις ἐχρῶντο ἐκπώμασιν.

2. Χειρόγραφο 25 sch. v. 323

ἰστέον ὅτι ***Ἀρριανὸς ἱστορεῖ***, ὥσπερ Φρύγας καὶ Μυσοὺς, οὕτω δὴ καὶ Θράκας ἐξ Εὐρώπης διαβῆναι εἰς Ἀσίαν μετὰ Πάταρου τινὸς ἡγεμόνος, ὅτε οἱ Κιμμέριοι τὴν Ἀσίαν κατέτρεχον, οὓς ἐκβαλόντες ἐκ Βιθυνίας οἱ Θρᾶκες ὤκησαν αὐτοί.

Ευστ. 322.13-7 (274)

[…] ***κατὰ τὴν Ἀρριανοῦ ἱστορίαν***, λέγοντος, ὥσπερ Φρύγας καὶ Μυσοὺς, οὕτω δὴ καὶ Θρᾷκας ἐξ Εὐρώπης διαβῆναι εἰς Ἀσίαν μετὰ Πατάρου τινὸ ἡγεμόνος, ὅτε οἱ Κιμμέριοι τὴν Ἀσίαν κατέτρεχον, οὓς ἐκβαλόντες ἐκ Βιθυνίας οἱ Θρᾷκες ᾤκησαν αὐτοί·

Από τη μελέτη των παραδειγμάτων είναι σαφές ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Ρουσάνος διασκευάζει τον Ευστάθιο προσαρμόζοντας τα σχόλιά του στη δομή και τη σύνταξη του δικού του προσωπικού λόγου, μαρτυρεί έναν σπουδαίο γνώστη και μελετητή της ελληνικής, παρά τις όποιες ανορθογραφίες για τις οποίες ευθύνεται είτε ο ίδιος, είτε ο γραφέας - ή οι γραφείς - του αντιβόλου του.

Ωστόσο, ο Ρουσάνος μεταφέρει τις παρατηρήσεις του Ευσταθίου χωρίς να μένει προσκολλημένος στο πρότυπό του. Ανάλογα με το είδος της ερμηνείας που θέλει να δώσει, παραθέτει στο περιθώριο σχόλια που πηγάζουν άλλοτε από τον Ευστάθιο και άλλοτε από τα

αρχαία σχόλια ή από την παράφραση. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ρουσάνος χρησιμοποιεί τις δύο τελευταίες πηγές του ποικίλλει κατά τη συνήθη μέθοδό του, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τη συχνή χρήση εισαγωγικών ρημάτων ή ουσιαστικών (*σημείωσαι*, *ἱστορία*) κατά την αξιοποίηση της μαρτυρίας των αρχαίων σχολίων.

Παραδείγματα σύγκρισης των παρασελίδιων σχολίων του χειρογράφου με τα αρχαία σχόλια

Χειρόγραφο 25 sch. v. 20

Τοῦτον οἱ μὲν τὸν Καύκασον, οἱ δὲ τὴν Θρήνην πεδιάδα φασί· τὸν μεταξὺ δηλαδή· ἄμεινον δὲ τὴν ἑώαν Ἰβηρίαν ἀκούειν, ἥ ἐστι μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἀλβανίας, διαιροῦσα τὸν Εὔξεινον καὶ τὴν Ὑρκανίαν θάλασσαν. Τοῦτον τὸν ἰσθμόν φησι τὸν μεταξὺ δηλαδὴ τῆς Κασπίας θαλάσσης καὶ τοῦ Εὐξείνου πελάγους διαιρεῖν τὴν Ἀσίαν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης.

Scholia 20.1-7 (432)[142]

Τοῦτον τὸν ἰσθμὸν οἱ μὲν τὸν Καύκασον, οἱ δὲ τὴν Θρήνην πεδιάδα φασίν· ἄμεινον δὲ τὴν ἑῴαν Ἰβηρίαν ἀκούειν, ἢ ἔστι μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἀλβανίας διαιροῦσα τὸν Εὔξεινον καὶ τὴν Ὑρκανίαν θάλασσαν. Τοῦτον τὸν ἰσθμόν φησι τὸν μεταξὺ δηλαδὴ τῆς Κασπίας θαλάσσης καὶ τοῦ Εὐξείνου πελάγους διαιρεῖν τὴν Ἀσίαν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 78

Αὔσονες ἀπὸ Αὔσονός τινος βασιλέως, ὃς ἦν Ὀδυσσέως υἱὸς καὶ Κίρκης.

Scholia 78.1-2 (435)

Αὐσονῆες ἀπὸ Αὔσονός τινος βασιλέως ἐκλήθησαν οἱ Ῥωμαῖοι, ὃς ἦν υἱὸς Ὀδυσσέως καὶ Κίρκης.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 175

Σημείωσαι ὅτι ἀνατολὴ νότιος ὥσπερ καὶ βόρειος· ὁμοίως καὶ ἐπὶ τῆς δύσεως πάλιν οὕτως.

Scholia 175.4-6 (439)

Ἔστι γὰρ ἀνατολὴ βόρειος καὶ νότιος. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἐπὶ τῆς δύσεως.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 427

Σημείωσαι ὅτι πρότερον Ἡμαθία ἐκαλεῖτο ἀπὸ Ἡμαθίωνος, καὶ Μακεδονία ἀπὸ Μακεδόνος τοῦ Αἰακοῦ καὶ Πηλιγονεία.

Scholia 427.2-4 (448)

πρώην Ἡμαθία ἐκαλεῖτο ἀπὸ Ἡμαθίωνος τοῦ Διὸς καὶ Ἠλέκτρας· ὕστερον δὲ Μακεδονία ἀπὸ Μακεδόνος τοῦ Αἰακοῦ. Ἐκλήθη δέ ποτε καὶ Πηλαγονία.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 826

Ἱστορία, Θησεὺς συστρατεύσας Ἡρακλεῖ ἐπὶ τὸν Ἱππόλυτον διὰ τὸν ζωστῆρα, ἐδίωξε τὰς Ἀμαζονίδας ἄχρι Λυδίας κἀκεῖ καταφυγούσας επί τινα βωμὸν Ἀρτέμιδος, τυχεῖν τῆς ἐφέσεως.

Scholia 827.7-11 (454)

ὅτι Θησεὺς συστρατεύσας Ἡρακλεῖ ἐπὶ τὸν Ἱππολύτης ζω στῆρα, ἐδίωξε τὰς Ἀμαζόνας ἄχρι Λυδίας κἀκεῖ κατα φυγούσας ἐπί τινας βωμὸν Ἀρτέμιδος τυχεῖν τῆς ἐφέσεως.

[142] Ο αριθμός στην παρένθεση παραπέμπει στη σελίδα της έκδοσης Müller, *GGM*.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 990

Σημείωσαι ὅτι οἱ Μῆδοι τὸ τόξευμα Τίγριν καλοῦσιν, ὅθεν καὶ ὁ ποταμὸς ὠνόμασται διὰ τὴν ὀξύτηταν, ὃς ἐμπεσὼν εἰς τὴν λίμνην φέρεται ὑπόγειος ἐκ πολλοῦ, ἀνατέλλει δὲ κατὰ τὴν Χαλωνίτιν. Ἐκεῖθεν δὲ κάτεισιν ἐπὶ τὸ Σεμιράμιδος σῆμα, καὶ ἐκεῖθεν ἐν δεξιᾷ ἔχων τὴν Μεσοποταμίαν ἐξίησι διὰ Σελευκείας εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον.

Scholia 988.1-9 (455)

Αὕτη νιτρώδης ἐστὶν, εἰς ἣν φέρε ται ὁ Τίγρις ἀπὸ τοῦ Νιφάτου ὄρους, ἄμικτον σώζων τὸ ῥεῦμα διὰ τὴν ὀξύτητα, ὅθεν καὶ ὠνόμασται, Μήδων Τίγριν καλούντων τὸ τόξευμα. Κατὰ δὲ τὸν μυχὸν τῆς λίμνης εἰς βέρεθρον ἐμπεσὼν, ἐκ πολλοῦ ἐνεχθεὶς ὑπόγειος ἀνατέλλει κατὰ τὴν Χαλωνῖτιν. Ἐκεῖθεν δὲ κάτεισιν ἐπὶ τὸ Σεμιράμιδος σῆμα, καὶ ἐν δεξιᾷ ἔχων τὴν Μεσοποταμίαν ἐξίησι διὰ Σελευκείας εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον.

Παραδείγματα σύγκρισης των παρασελίδιων σχολίων του χειρογράφου με την Παράφραση

Χειρόγραφο 25 sch. v. 74

ἤγουν ἡ Γαλατικὴ θάλασσα ἣ παροικοῦσι Κελτογαλάται. Οἱ γὰρ ἐν τῇ Ἀσία Γαλάται τῶν ἐνταῦθα ἄποικοί εἰσιν, ὥσπερ καὶ οἱ ἐν Ἀσία Ἴβηρες τῶν ἐν ταύτῃ.

Παράφραση 69-75.10 (410)

τουτέστι ἡ Γαλατικὴ θάλασσα, ἣν παροικοῦσιν οἱ Κελτογαλάται. [Οἱ γὰρ ἐν τῇ Ἀσίᾳ Γαλάται τῶν ἐνταῦθα ἄποικοί εἰσιν, ὥσπερ καὶ οἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἴβηρες τῶν ἐν ταύτῃ].

Χειρόγραφο 25 sch. v. 159

μόνη δὲ τῆς διατυπώσεως αὐτῆς ἔξωθεν οὖσα καὶ ἐπὶ τὸν βορρᾶν ὁρῶσα ὑπάρχει ἡ Κάραμβις.

Παράφραση 156-169.4 (411)

μόνη δὲ τῆς διατυπώσεως ταύτης ἔξωθεν οὖσα καὶ ἐπὶ τὸν βορρᾶν ὁρῶσα ὑπάρχει ἡ Κάραμβις.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 316

Κρονίου ὠκεανοῦ τῆς νεκρᾶς οὕτω καλουμένης θαλάσσης.

Παράφραση 302-319.20 (413)

Κρονίου ὠκεανοῦ, τῆς νεκρᾶς οὕτω καλουμένης θαλάσσης.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 331

Ὅστις δηλαδὴ πόρος ἐκ τριγώνου πευρᾶς πρὸς ἀνατολὴν ἐρχόμενος ἀπὸ τῶν δυτικῶν, καὶ ἐπὶ τὰ ἑῶα ἐκτέταται.

Παράφραση 330-344.3 (413)

ὅστις ἐκ τριγώνου πλευρᾶς πρὸς τὴν ἀνατολὴν ἐρχόμενος ἀπὸ τῶν δυτι κῶν ἐπὶ τὰ ἑῷα ἐκτείνεται.

Χειρόγραφο 25 sch. v. 642

ἤγουν οξυκέφαλον, ὡς πρὸς τὸ λοφοῦσθαι εἰς ὕψος, ὡς δὲ πολυσχιδές, ὅ ἐστι πολυμερὲς εἰς τὰς ἐξοχὰς αὐτοῦ, κέρατα ταύρου μιμεῖται ἔνθα κακεῖσε τοῖς ἐκτεταμένοις ὄρεσιν.

Παράφραση 636-651.8 (418)

ὀξυκέφαλον, ὥστε λοφοῦσθαι εἰς ὕψος πολυσχιδὲς, ὃ ἔστι εἰς πολλὰ μέρη διασχιζόμενον· εἰς γὰρ τὰς ἐξοχὰς αὐτοῦ κέρατα ταύρου μιμεῖται ἔνθα κἀκεῖσε τοῖς ἐκτεταμένοις ὄρεσιν.

Από τα παραδείγματα που εκτέθηκαν παραπάνω, επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός των μελετητών του Παχωμίου Ρουσάνου ότι ο Ζακύνθιος μοναχός υπήρξε ένας σημαντικός λόγιος του 16ου αιώνα, που ενδιαφέρθηκε έντονα για την πνευματική ανανέωση του γένους και τη διάσωση ελληνικών χειρογράφων. Η αρχαιογνωσία του, η φιλολογική του κατάρτιση και η καλλιγραφία του αποτέλεσαν την κρηπίδα μιας εργασίας που δεν περιορίστηκε στην απλή αντιγραφή χειρογράφων, αλλά επεκτάθηκε στον σχολιασμό μετά από μελέτη και κριτική υιοθέτηση των πηγών. Τα στοιχεία αυτά είναι ιδιαίτερα εμφανή στην εργασία του Ρουσάνου στο κείμενο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του κώδικα 25, όπου, όπως αποδείχθηκε, μελέτησε επισταμένα τις πηγές του, πιθανότατα τις αποδελτίωσε και τις μνημόνευσε στον σχολιασμό του με τρόπο που εξυπηρετούσε τους διδακτικούς του σκοπούς, προσαρμόζοντάς τες στον δικό του προσωπικό λόγο. Ταυτόχρονα όμως, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι οι επιλογές του Ρουσάνου στον τρόπο παράθεσης των πηγών του μας αποκαλύπτουν άλλο ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του Ζακύνθιου λογίου, δηλαδή τη μέθοδο που ακολουθούσε κατά τη διδασκαλία του.

3.3.3 Η μέθοδος διδασκαλίας του Παχωμίου Ρουσάνου

Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους και ιδιαίτερα από τον 4ο αιώνα μ.Χ. η μέση εκπαίδευση γνώρισε μεγάλη άνθηση. Έπαψε να είναι προνόμιο αποκλειστικό της αριστοκρατίας, έγινε δημόσια, κοινοτική και αγκάλιασε όλον τον λαό.[143] Την περίοδο αυτή ένα από τα βασικά διδασκόμενα μαθήματα στη μέση βαθμίδα ήταν η Γραμματική, η οποία συμπεριελάμβανε έναν ολόκληρο κόσμο μαθημάτων, όπως γραμματική με τη σύγχρονη έννοια του όρου, συντακτικό, ορθογραφία, ετυμολογία, προσωδία, ανάλυση, ερμηνεία και πολύπλευρη επεξεργασία κλασικών κειμένων.[144] Εκτός από τα αμιγώς γραμματικά εγχειρίδια, πεδίο εφαρμογής της Γραμματικής σε πολλές περιπτώσεις ήταν ποιητικά κείμενα, που προσφέρονταν για ανάλυση τόσο της μορφής όσο και του περιεχομένου τους, καλύπτοντας έτσι πληθώρα διδακτικών αντικειμένων.[145]

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όμως, από τους Τούρκους το 1453 οπότε περιορίστηκε σημαντικά κάθε αξιόλογη πνευματική δραστηριότητα στον κατακτημένο χώρο, η παιδεία έγινε προνόμιο λίγων και ελάχιστα σχολεία λειτουργούσαν, κυρίως στα πλαίσια

[143] Θεοδ. Κωδ. XIV 1.1.
[144] Για τη δομή των βυζαντινών σχολείων βλ. ενδεικτικά Markopoulos (2006), σ. 89. Για τη σημασία της Γραμματικής στο εκπαιδευτικό σύστημα των Βυζαντινών βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ,* σσ. 108 κ.ε.
[145] Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρει ότι μετά τη διδασκαλία της γραμματικής ακολουθούσε εκείνη της ποιητικής τέχνης: «*τῆς ἐξηγητικῆς περὶ ταῦτα τέχνης τε καὶ δυνάμεως*». Μιχαήλ Ψελλού, *Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν*, Σάθας, *ΜΒ*, τόμ. V, σ. 92. Πρβλ. Bernard (2014), σσ. 213-5.

των μοναστηριών. Από τα περιεχόμενα των γραμματικών έργων του Παχωμίου Ρουσάνου, που διαλαμβάνουν θέματα ανώτερης και κατώτερης γραμματικής εκπαίδευσης, φαίνεται ότι η διδασκαλία της Γραμματικής εξακολουθούσε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στα λιγοστά σχολεία της πρώιμης περιόδου της τουρκοκρατίας.[146] Ο κώδικας 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και πιο συγκεκριμένα το περιεχόμενο των σχολίων στο έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις*, που περιλαμβάνει πλήθος γραμματικής ύλης, ενισχύει τον παραπάνω ισχυρισμό και μας προσφέρει χαρακτηριστικά παραδείγματα της μεθόδου διδασκαλίας του Ζακύνθιου λογίου.

Το είδος της ερμηνείας στο κείμενο του χειρογράφου αποδεικνύει ότι ο Παχώμιος Ρουσάνος εντάσσεται στα πλαίσια μιας σχολικής παράδοσης που χρησιμοποιούσε τον ορισμό, την απόδειξη και το σχόλιο στην πραγμάτευση της Γραμματικής, αποβλέποντας σε έναν παιδαγωγικότερο τρόπο διδασκαλίας της. Όπως προέκυψε από την ανάλυση των σχολίων, ο Ρουσάνος έκανε προσπάθειες να απλοποιήσει το περιεχόμενο βασισμένος τόσο στην ίδια την εμπειρία του, όσο και σε παλαιούς ή νεότερους γραμματικούς, με τρόπο που εκείνος θεωρούσε ότι θα προσέφερε περισσότερο στους μαθητές του. Οι διάστιχες ερυθρές ερμηνείες του συνιστούσαν την *ψυχαγωγική μέθοδο*,[147] με την οποία επεδίωκε να διευκολύνει τους μαθητές του στην κατανόηση του κειμένου, αποδίδοντας κάθε δύσκολη λέξη με την αντίστοιχη εύχρηστη και καταληπτή της κοινής διαλέκτου, ή παραφράζοντας τον στίχο, αλλά παραμένοντας σχεδόν πάντα πιστός στα νοήματά του.

Ο Ρουσάνος όμως δεν αρκείται σε μια απλή εξήγηση του κειμένου. Το αναλύει πλατύτερα αναπτύσσοντας το νόημά του. Από τις πηγές του επιλέγει να συμπεριλάβει στα σχόλιά του κυρίως επεξηγήσεις συγκεκριμένων λέξεων και ορισμούς, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο συσχετισμό της ιστορίας και της μυθολογίας με την προέλευση συγκεκριμένων ονομάτων, όπως: «*Ἰλλυρίς ἀπὸ Ἰλλυριοῦ υἱοῦ Κάδμου*» (sch. v. 96), «*Μαρμαρίδαι καλοῦνται ἀπὸ Μαρμαρίδου τινὸς ὑιοῦ Ἄραβος καὶ ἡ χώρα αὐτῶν Μαρμαρική*» (sch. v. 214),

[146] Σημαντικές πληροφορίες για τη διδασκαλία της Γραμματικής και εν γένει της ελληνικής γλώσσας στην Ανατολή κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας μας δίνει ο Φώτιος Δημητρακόπουλος στη διδακτορική του διατριβή για τον μεταβυζαντινό λόγιο του 16ου-17ου αιώνα μ.Χ. Αρσένιο Ελασσόνος. Σε αυτήν συμπεριλαμβάνεται το μοναδικό σωζόμενο «ωρολόγιο πρόγραμμα» ενός μέσου σχολείου 130 χρόνια μετά την άλωση του 1453, το οποίο αποδεικνύει ότι τίποτα δεν έχει αλλάξει στην «εγκύκλιο εκπαίδευση» από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι τότε. Βλ. Δημητρακόπουλος (2007[2]), σσ. 102-4.

[147] Ευαγγελίδης (1936), τόμ. Ι, σ. XCIII· Κουκουλές, *ΒΒΠ*, τόμ. Ι, σσ. 116 κ.ε.· Δημητρακόπουλος (2000), σ. 158-9. Για την ψυχαγωγική μέθοδο των χειρογράφων βλ. Dain (1975[3]), σσ. 151-2. Η ψυχαγωγική τεχνική φαίνεται ιδιαίτερα στα μαθηματάρια, πολύ περισσότερο σε εκείνα που έχουν μόνο τις *ψυχαγωγικές ερμηνείες* σε κείμενο το οποίο όμως για καποιο λόγο δεν έχει αντιγραφεί, όπως ΕΒΕ 1321 (αρ. 83), φφ. 315-331 και ΕΒΕ 2876 (αρ. 112), φφ. 207v-208v. Έτσι γίνεται σαφές ότι η γραφή των *ψυχαγωγιών* ήταν ένα δεύτερο στάδιο, μια εργασία απαραίτητη για να ολοκληρωθεί η μάθηση του κειμένου, το οποίο είχε γραφτεί εκ των προτέρων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του διδασκάλου Αθανασίου, ο οποίος, προκειμένου να αρχίσει μαθήματα στη σχολή Ιασίου, ζητά από τον Χρύσανθο Νοταρά μερικά τετράδια «ψυχαγωγημένα». Βλ. Hurmuzaki (1917), σ. 864.

«*Γαράμαντες ἀπό τινος Γαράμαντος*» (sch. v. 217), «*Εὐρώπη ἡ χώρα ἐξ' Εὐρώπου καθὰ καὶ ὁ Λυκόφρων φησί*» (sch. v. 270), «*Ἰστέον ὅτι Ἀρκαδία ἐκλήθη ἀπὸ Ἀρκάδος καὶ ὅτι Πελασγία ἐκλήθη καὶ Παρρασία καὶ Λυκαονία καὶ Γιγαντίς καὶ Ἀζανία*» (sch. v. 415), «*Θερμοπύλαι λέγεται διὰ τὰ ἐκεῖσε ἀναβαλλόμενα θερμὰ ὕδατα καὶ διὰ τὸ εἰς στενότητα πυλῶν ὥσπερ συγκεκλεῖσθαι τὸν τόπον*» (sch. v. 438). Άλλοτε πάλι συσχετίζει γνωστές λέξεις με αυτές που είναι αντικείμενο μάθησης, ως στρατηγική υποβοηθητική και ενισχυτική της μνήμης που συγκρατεί την πληροφορία και οδηγεί στην πρόσληψη. Όπως ο ίδιος αναφέρει, οι μαθητές πρέπει να γνωρίζουν «*την των στοιχείων διαφοράν*», για να μην «*χλευάζουσιν και διασύρουσι τά ονόματα δια την παρήχησιν*».[148] Κατατοπιστικά παραδείγματα του χειρογράφου είναι τα εξής: «*Σαρδώ ὡς τὸ Σαπφὼ καὶ Σαρδὼν Σαρδόνος ὡς τρυγόνος*» (sch. v. 82), «*ἡ Γόρτυν καὶ Γόρτυνα λέγεται τρισυλλάβως καὶ τὸ μὲν κλίνεται Γόρτυνος ὡς Φόρκυνος, τὸ δὲ Γορτύνης ὡς λεαίνης*» (sch. v. 88), «*Ἡ Ἄλπις μέγιστον ὄρος, διὸ καὶ πληθυντικῶς λέγονται αἱ Ἄλπεις. Φασὶ δὲ τὴν τοιαύτην λέξιν κατὰ τὴν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν μετάληψιν ταυτὸν δύνασθαι τῇ κλεισούρᾳ*» (sch. v. 295). Χαρακτηριστικό επίσης δείγμα παρόμοιας στρατηγικής μάθησης μας δίνουν τα δύο σχέδια του Ρουσάνου στο περιθώριο των φύλλων 48r και 56r, με τα οποία απεικονίζει σχηματικά το όρια της Κομμαγηνής και της Ινδίας, με τη μορφή τετραπλεύρου και ρόμβου αντιστοίχως.

Τέλος, τα σχόλια του κειμένου στο χειρόγραφο 25 μάς παρέχουν ενδείξεις ότι ο Ρουσάνος στη διδασκαλία του χρησιμοποιούσε τη *σχέδη* ή *σχεδουργία*,[149] την τεχνολογία δηλαδή των λέξεων μέσα από την ετυμολογία τους, την ερμηνεία της σημασίας τους και την ορθογραφία τους, που αποτελούσε τμήμα της Γραμματικής ήδη από τον 11ο αιώνα.[150] Τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί στα περιθώρια των σελίδων του κώδικα είναι χαρακτηριστικά: «*Ἀριμασποὶ οἱονεὶ μονόφθαλμοι· ἀρί μὲν γὰρ τὸ ἓν Σκυθιστὶ, μασπὸς δὲ ὁ ὀφθαλμός*» (sch. v. 31), «*ἡ Μασαλία γαλατική ἐστι* […] *ὅθεν ἡ πόλις Μασαλία, παρὰ τὸ μάσσειν καὶ τὸν ἁλιέα*» (sch. v. 75), «*ἀνάπωτις καὶ κατὰ συγκοπὴν ἄμπωτις*» (sch. v. 203), «*Βρεττανοὶ διὰ δύο τ τ ὡς ἐπὶ πολύ· ἐνταῦθα δὲ τοῦ μέτρου ἐπιτάξαντος ἀπεχώρησε τὸ ἓν τ*»

[148] Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σ. 642.

[149] Για τη χρήση της συγκεκριμένης μεθόδου στη διδασκαλία του Ρουσάνου αντλούμε πληροφορίες και από τον ίδιο: «*μετὰ μείζονος ἐπιμελείας ἐνταῦθα συνέταξα ἰδίως δέ τινα τεχνολογίαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν λοιπῶν τοῦ λόγου μερῶν, τρόπον σχολίων τε καὶ κανόνων, ἵν' εὔληπτα καὶ χωρητικὰ ὦσι τῷ τούτων νοῖ τὰ λεγόμενα*». Μουστοξύδης, *ΕΛΛ*, σσ. 645-6.

[150] Η σχεδογραφία αποτελούσε έναν παιδαγωγικό τρόπο εξάσκησης των μαθητών στη Γραμματική, σύμφωνα με τον οποίο οι μαθητές έγραφαν στα *σχέδη* (φύλλα χαρτιού για σημειώσεις) ένα χωρίο αρχαίων ελληνικών που ήταν αυτούσιο ή το συνέτασσε ο δάσκαλός τους, δίνοντας έμφαση στη διδασκαλία συγκεκριμένου γραμματικού φαινομένου. Βλ. Hunger (2007[4]), τόμ. ΙΙ, σ. 396. Για τη σχεδογραφία κατά τον 11ο και 12ο αιώνα βλ. Schiro (1949), σσ. 15-6. Πρβλ. «σχέδος», *Etymologicum Magnum*, σ. 741: *παρὰ τὸ χέω χέδος καὶ σχέδος, οἱονεὶ τὸ διαχέον καλῶς καὶ διαμερίζον τὰς λέξεις καὶ τοὺς λόγους. Ἢ παρὰ τὸ σκεδάζω σκεδάσω σκέδος καὶ σχέδος· διασκεδαζόμεναι γὰρ αἱ λέξεις καὶ οἱονεὶ μεριζόμεναι εἰς λεπτὰ διὰ τοῦ λόγου εἰς γνῶσιν παραλαμβάνονται.*

(sch. v. 284), «*Σαμάται, ἤτοι Σαρμάται κατὰ ἔλλειψιν τοῦ ῥ ἀμεταβόλου*» (sch. v. 304), «*νεβρός μὲν τὸ τῆς ἐλάφου γέννημα διὰ τοῦ β γράφεται, Νευροί δὲ τὸ ἐθνικὸν, οἱ καὶ Νευρῖται, διὰ τῆς ευ διφθόγγου*» (sch. v. 310), «*ἀμφιλαφὴς ἡ ἀμφοτέρωθεν ψηλαφυμένη ἀπὸ τοῦ ἀμφὶ καὶ τοῦ λᾶ ἐπιτατικοῦ καὶ τοῦ ἀφῶ*» (sch. v. 460).

Όλες αυτές οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τη διδασκαλία του ποιήματος του Διονυσίου παραπέμπουν σε έναν δάσκαλο που σκοπό είχε αφενός να φέρει τους μαθητές του σε επαφή με το πολιτισμικό παρελθόν, αφετέρου να τους διδάξει κανόνες γραμματικής και σύνταξης, ώστε να μπορούν να ορθογραφούν, να τεχνολογούν κείμενα, να μιλούν και κυρίως να γράφουν σε μία αττικίζουσα γλώσσα καθαρμένη από προσμίξεις. Για τον Παχώμιο Ρουσάνο άλλωστε, έναν θερμό θαυμαστή του αττικισμού που γοητευόταν από την αρχαία παράδοση της γλώσσας, η λαϊκή μορφή της ελληνικής δε βοηθούσε στην κατανόηση των Αγίων Γραφών.[151] Βέβαια, το χειρόγραφο 25 επιβεβαιώνει την παρατήρηση του Κατραμή ότι τα κείμενά του δε στερούνται ούτε ακυρολεξιών, ούτε άλλων παραπτωμάτων και πλείστων ανορθογραφιών.[152] Αυτό όμως σε μεγάλο βαθμό οφείλεται τόσο στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής του, όσο και στις αλλαγές που η φυσική εξέλιξη της γλώσσας είχε επιφέρει μέχρι τον αιώνα του και δεν αναιρεί τον ισχυρισμό ότι πρόκειται για έναν ικανότατο χειριστή της γλώσσας προς τη γνώση της οποίας κατέτεινε όλη η διδακτική του προσπάθεια. Αν και δεν μπορούμε να σχηματίσουμε μια συνολική εικόνα της διδασκαλίας και της συγγραφικής δραστηριότητας του Παχωμίου Ρουσάνου, καθώς πολλά από τα χειρόγραφα του είτε δεν έχουν μελετηθεί, είτε δε σώζονται, το χειρόγραφο 25 και ειδικότερα το κείμενο του Διονυσίου Περιηγητή με το πλήθος των σχολίων του Ρουσάνου, προσθέτει μία ακόμη ψηφίδα στη σκιαγράφηση της πολύπλοκης προσωπικότητας του Ζακύνθιου λογίου.

[151] Για την απαξίωση της κοινής λαϊκής γλώσσας από τον Παχώμιο Ρουσάνο βλ. Σέργης (2008), σσ. 139-69.
[152] Πρβλ. Λάμπρος (1883), σ. 104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ 25 ΣΤΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ *ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ* ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΣΗ ΑΝΤΙΒΟΛΟΥ

4.1 ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΣΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο κώδικας 25 και συγκεκριμένα το τμήμα που περιέχει το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* είναι ένα καθαρογραμμένο χειρόγραφο με λίγες συντμήσεις ή συνδέσεις γραμμάτων στο κυρίως σώμα κειμένου. Η εικόνα του χειρογράφου υποδεικνύει έναν εγγράμματο γραφέα, ο οποίος δεν αντιγράφει πιστά ένα μόνο πρότυπο, αλλά επιφέρει παρεμβάσεις και υιοθετεί διαφορετικές γραφές συμβουλευόμενος ενδεχομένως περισσότερα από ένα χειρόγραφα. Ωστόσο, οι διορθώσεις του Παχωμίου Ρουσάνου *in textu*, καθώς και οι διαφορετικές γραφές *supra lineam* ή *in margine* που εμφανίζει το χειρόγραφο 25 καθιστούν ιδιαίτερα πολύπλοκο το ζήτημα της σχέσης του χειρογράφου με την άμεση χειρόγραφη παράδοση του κειμένου του Διονυσίου. Πιο συγκεκριμένα, η Τσαβαρή, αναφερόμενη στον ιδιαίτερα εκλεκτικό χαρακτήρα του χειρόγραφου 25 (A^5),[153] δεν το κατατάσσει στη στεμματική της απεικόνιση και υποστηρίζει ότι συνιστά από μόνο του ένα είδος έκδοσης, λόγω της συμφωνίας του πότε με τη μία και πότε με την άλλη οικογένεια χειρογράφων.[154] Παρ' όλα αυτά, τα λάθη που εμφανίζει το χειρόγραφο και η σχέση του με τα υπόλοιπα χειρόγραφα της παράδοσης, όσο και αν ο γραφέας Παχώμιος Ρουσάνος φαίνεται να συμβουλεύθηκε πολλά χειρόγραφα, αποτελούν ενδείξεις που μπορούν να μας οδηγήσουν στην ακριβέστερη ένταξή του στην άμεση παράδοση του κειμένου του Διονυσίου.

Το χειρόγραφο 25 (A^5), χρονολογούμενο στον 16ο αιώνα,[155] επιβεβαιώνει αρκετές γραφές νεώτερων κωδίκων, παρουσιάζοντας διαφορές σε σχέση με την έκδοση της Τσαβαρή. Για παράδειγμα:[156]

6 ὀξυτέρη ed.: εὐρυτέρη A^5

24 Ἀραβίου κόλποιο ed.: Ἀρραβικοῦ κόλπου A^5

43 ἔνθ' ἀπερεύγεται ed.: ἔνθα ἐρεύγεται A^5

[153] Για τα σύμβολα δήλωσης των χειρογράφων βλ. Tsavari (1990), σσ. 91-5.
[154] Tsavari (1990), σσ. 430-1.
[155] Για το πρόβλημα της χρονολόγησης του χειρογράφου βλ. παραπάνω σ. 35.
[156] Στα παραδείγματα που ακολουθούν η πρώτη γραφή που σημειώνεται είναι η ορθή γραφή όπως παραδίδεται στην έκδοση της Τσαβαρή (Ιωάννινα 1990), η οποία εφεξής θα σημειώνεται ως ed. Ως βάση σύγκρισης χρησιμοποιείται η εν λόγω έκδοση, διότι το πόνημα του Brodersen (Hildesheim 1994) δεν κομίζει, κατά την άποψή μου, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς διαφέρει, όπως προαναφέρθηκε, μόνο σε 29 σημεία (βλ. παραπάνω σ. 26) και δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της σύγκρισης αφού δεν παρέχει κριτικό υπόμνημα.

55 πόντου ed.: κόλπου A^5

83 μετ’ ὠρύεται ed.: μετεκδέχεται A^5

131 πλατὺν πόρον ed.: πλατὺν ῥόον A^5

156 ἴδοις ed.: ἴδης A^5

199 ἄλλη ed.: ἅλμη A^5

209 Νασαμώνων ed.: Ἀσαμώνων A^5

253 Σερβωνίδα λίμνην ed.: Σερβωνίδος ἅλμης A^5

268 ἀμφέλκεται ed.: ἐφέλκεται A^5

281 ἐπὶ πλευρῇσι ed.: ὑπὸ γλωχῖνα A^5

302 νέμονται ed.: κέχυνται A^5

324 πλευρῇσι ed.: προχοῇσι A^5

371 ἔνθα ed.: κεῖθι A^5

407 πολυδινήτῳ ed.: περιδινήτω A^5

474 ἄσχετος ed.: ἄπλετος A^5

479 δύω ed.: δύο A^5

482 εἰσελάσῃς ed.: εἰσελάσεις A^5

505 πέδον ed.: ἕδος A^5

530 παμφαίνουσιν ed.: παμφανόωσιν A^5

568 οὐ κέ ed.: οὐδέ A^5

629 ἔσω ῥόον ed.: ἀπείριτος A^5

694 τὸ πρῶτον ed.: τὰ πρῶτα A^5

707 καταγράψαιμι ed.: διαγράψαιμι A^5

803 παρὰ ed.: περὶ A^5

912 Σιδῶν’ ed. : Σιδόνα A^5

941 πέζαν ed.: πάντα A^5

946 ἐπωμαδίας ed.: κατωμαδίην A^5

954 ὑπὲρ ed.: ἐπὶ A^5

992 Τίγριος ed.: Τίγριδος A^5

1033 μαλλοῖς ed.: μαλλῶ A^5

1142 ἄσπετα ed.: ἄγρια A^5

1160 κισσῷ ed.: κόσμω A^5

1182 ὕδατά τ’ ed.: ὕδατ’ A^5

Παρά την καλλιγραφία του το κείμενο του κώδικα περιέχει αρκετές παραφθορές, οι οποίες απαντούν και σε άλλα χειρόγραφα. Εκτός όμως από αυτές, εμφανίζει επίσης γραφές,

παραλείψεις, μεταθέσεις στίχων και αλλαγές στη σειρά των λέξεων που συνιστούν δικά του χαρακτηριστικά λάθη:[157]

13 περίπυστον ed.: περίπτυστον A^5

123 ἄγκυλος ed.: om. A^5

187 τε ed.: om. A^5

188 σὺν παισί ἀν' ἤπειρόν τε καὶ ὕλην ed.: ἀνὰ ἤπειρόν τε καὶ ὕλην σὺν παισὶ A^5

227 ante 226 transp. A^5

425 Ὠρείθυιαν ed.: Ὠρείθειαν A^5

428 χιονώδεος ed.: χιονόδεος A^5

452 ante 451 transp. $A^{5\ pc}$

491 ἐρρίζωνται ed.: ἐρρίζονται A^5

496 ὅσσας ed.: ὁππόσσας A^5

507 ἔνδοθεν ἄκρης ed.: προπάροιθεν A^5

579 ἀνευάζουσι ed.: ἀναβευάζουσι A^5

671 ἴδοιο ed.: ὁρῶσιν A^5

742 κακοξεινώτεροι ed.: κακοξενότατοι A^5

791 σιαλώδεα ed.: σιελώδεα A^5

831 τόθεν ed.: τόθι A^5

924 πόρον ed.: κόλπον A^5

952 δῆμον ed.: δόμον A^5

1056 ἔθνος ed.: om.$A^{5\ ac}$

1059 φωτῶν ed.: φώτων A^5

1133 ἀποτμήγει ed.: ἀποτμήσει A^5

1170 γὰρ ed.: om. A^5

1174 βαθείης ed: πλατεῖαν A^5

Από τα παραπάνω χαρακτηριστικά λάθη του χειρογράφου 25, κάποια πρέπει να αποδοθούν σε παραδρομή του γραφέα και κάποια σε δικές του σκόπιμες επεμβάσεις. Δεδομένου, για παράδειγμα, ότι η αντιγραφή του κειμένου έγινε από τον Ρουσάνο για διδακτικούς σκοπούς, η αλλαγή της σειράς των λέξεων στον στίχο 188 μπορεί να αποδοθεί σε συνειδητή διόρθωσή του «ἐπὶ τὸ ἀττικώτερον», προς αποφυγή του «ενοχλητικού» υπερβατού σχήματος. Για τα πιο χαρακτηριστικά σφάλματα του χειρογράφου θα γίνει λόγος στη συνέχεια, όπου θα διαδραματίσουν ουσιαστικό ρόλο στον προσδιορισμό του προτύπου του.

[157] Επειδή το κείμενο του χειρογράφου εμφανίζει πλήθος ανορθογραφιών που πιθανότατα οφείλονται σε επεμβάσεις του γραφέα, παρατίθενται μόνο ορισμένες από αυτές ως χαρακτηριστικά του σφάλματα.

Από την έρευνα αρχικά των δύο διαφορετικών παραδόσεων του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*,[158] το χειρόγραφο 25 (A^5) επαναλαμβάνει τα περισσότερα συνδετικά σφάλματα των χειρογράφων της Βυζαντινής παράδοσης (Ω^3), έναντι των σωστών γραφών που παραδίδει στις περιπτώσεις αυτές το αντιπροσωπευτικό χειρόγραφο A της Ρωμαϊκής παράδοσης. Για παράδειγμα:[159]

35 αἰεὶ A: πάντη Ω^3 A^5

39 ἀγκὼν A: αὐλὼν Ω^3 A^5

54 ἔνδοθι A: ἐγγύθι Ω^3 A^5

118 v. om. recte A: hab. Ω^3 A^5

159 μόνη A: μέση Ω^3 A^5

184 πυμάτῃ ὑπὸ γλωχῖνι A: πυμάτην ἐπὶ γλωχῖνα Ω^3 A^5

186 ἀναπέπταται A: παραπέπταται Ω^3 A^5

253 Σερβωνίδα λίμνην A: Σερβωνίδος ἅλμης Ω^3 A^5

270 πόρον A: τύπον Ω^3 A^5

272 τέτραπται A: ἔστραπται Ω^3 A^5

281 πυμάτης ἐπὶ πλευρῇσι A: πυμάτην ὑπὸ γλωχῖνα Ω^3 A^5

302 νέμονται A: κέχυνται Ω^3 A^5

345 μιν A: οἱ Ω^3 A^5

390 περιηγέα A: ἐρικυδέα Ω^3 A^5

392 ἠλλάχθησαν A: ἠλλάξαντο Ω^3 A^5

426 πεδίον A: τε πέδον Ω^3 A^5

431 ὑπὸ A: μετὰ Ω^3 A^5

444 ἐνὶ μεγάλῳ A: ἐν ἱμερτῷ Ω^3 A^5

485 τηλίστων A: τριλλίστων Ω^3 A^5

509 ἐπήρατος αἶα A: ἐπήρατον ἄστυ Ω^3 A^5

520 Ἤτοι δ’ Εὐρώπης A: Εὐρώπης δ’ ἤτοι Ω^3 A^5

570 ἦχι A: ἔνθα Ω^3 A^5

642 ὀρθόκραινον A: ὀξυκάρηνον Ω^3 A^5

718 περίτροχον A: περίδρομον Ω^3 A^5

792 αὐτόθι A: ἀνδράσι Ω^3 A^5

828 νηὸν A: βωμὸν Ω^3 A^5

861 περιτέλλεται A: περιτέμνεται Ω^3 A^5

866 πόλεων A: πλεόνων Ω^3 A^5

[158] Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου βλ. παραπάνω σσ. 22-6.

[159] Τα συγκεκριμένα παραδείγματα παρατίθενται κατ’ επιλογή και αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις λανθασμένων γραφών. Για το σύνολο των συνδετικών σφαλμάτων των χειρογράφων της Βυζαντινής παράδοσης που κληρονομήθηκαν από το κοινό αρχέτυπό τους Ω^3 βλ. Tsavari (1990), σσ. 214-5.

909 χορὸν A: πόρον Ω^3 A^5

917 v. om. recte A: hab. Ω^3 A^5

940 μηροῖο A: παρὰ μηροῦ Ω^3 A^5

941 πέζαν A: πάντα Ω^3 A^5

1032 δὲ καὶ A: δ’ ἑκὰς Ω^3 A^5

1142 ἄσπετα A: ἄγρια Ω^3 A^5

1178 ἐναλίγκιος A: ἐναλιγκίη Ω^3 A^5

Τα παραπάνω λάθη κατατάσσουν τον κώδικα 25 (A^5) στα χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης, τα οποία επαναλαμβάνουν σχεδόν όλα τα σφάλματα του χαμένου σήμερα αρχετύπου τους Ω^3 (βλ. παραπάνω σχήμα 1, σ. 25) Αν σε ορισμένες περιπτώσεις το κείμενο του χειρογράφου 25 δεν παρουσιάζει κάποια από τα σφάλματα του Ω^3, αυτό συμβαίνει γιατί πολλά από τα χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης είναι *codices contaminati* από αυτά της Ρωμαϊκής παράδοσης. Βασικό παράγοντα σύμφυρσης φαίνεται να αποτέλεσε, σύμφωνα με την Τσαβαρή, το χαμένο σήμερα χειρόγραφο A^0, άμεσο απόγραφο του A, το οποίο, φτάνοντας στην Κωνσταντινούπολη, πυροδότησε τη διαδικασία αντιγραφής των πρωτοτύπων a, b και αργότερα του d της Βυζαντινής παράδοσης.[160] Ιδιαίτερα οι αντιγραφείς των χειρογράφων b και d που πρέπει να ήταν ικανοί επαγγελματίες, αναγνώρισαν την αξία που έφερε το A^0 ως απόγραφο του μεταχαρακτηρισμένου χειρογράφου A και μετέφεραν γραφές του στα δικά τους αντίγραφα άλλοτε *in textu*, άλλοτε *supra lineam* ή *in margine*. Τα χειρόγραφα αυτά και κάποτε καθένα από τα απόγραφά τους[161] υπήρξαν παράγοντες σύμφυρσης για πολλά από τα βυζαντινά χειρόγραφα, αλλοιώνοντας έτσι σε πολλές περιπτώσεις τις γραμμές της παράδοσης.

Από τις δύο μεγάλες οικογένειες a και ε της Βυζαντινής παράδοσης, το χειρόγραφο 25 φαίνεται να παρουσιάζει στενότερη συγγένεια με την οικογένεια a, αφού εμφανίζει σχεδόν όλα τα συνδετικά της σφάλματα, που το διαχωρίζουν από τα χειρόγραφα της οικογένειας ε. Για παράδειγμα:[162]

68 πυκνοῖσι ε: πυκινοῖσι a A^5

234 ἐπειρήσαντο ε: ἐπειρήθησαν a A^5

256 οὐκ ἂν ε: οὐ μὲν a A^5

273 νοτίης Λιβύης ε: Λιβύης νοτίης a A^5

371 ἔνθα ε: κεῖθι a A^5

[160] Tsavari (1990), σσ. 227-8.
[161] Για το στέμμα των χειρογράφων της Βυζαντινής παράδοσης βλ. Παράρτημα, Εικ. 4.1-4.8
[162] Για τα συνδετικά σφάλματα της οικογένειας a βλ. Tsavari (1990), σσ. 225-6.

553 ἔγγονοι ε: ἔκγονοι a A^5

632 Ὑρκάνιόν...Ἀρράβιον ε: Ἀρράβιον...Ὑρκάνιον a A^5

818 ἀλάπαξαν ε: ἀλάπαξεν a A^5

1148 ἑλκομένην ε: ἑλκόμενοι a A^5

Παρ' όλα αυτά, η κατάταξη των χειρογράφων στις δύο οικογένειες δεν επιβεβαιώνεται πάντα από τα εσωτερικά τεκμήρια. Πολλά από τα χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης περιέχουν σφάλματα προερχόμενα πότε από τη μία και πότε από την άλλη οικογένεια, γεγονός που καθιστά συχνά δύσκολο τον προσδιορισμό με ακρίβεια των μεταξύ τους σχέσεων. Αυτό παρατηρείται και στην περίπτωση του χειρογράφου 25, που ενώ εμφανίζει τα περισσότερα συνδετικά σφάλματα της οικογένειας a, συμμετέχει ταυτόχρονα σε λάθη της υποομάδας ψ της οικογένειας ε, όπως φαίνεται παρακάτω:[163]

305 τ' ἄσπετος a: δ' ἄσπετος ψ A^5

668 χῶρον ἔχουσιν a: φῶτες ἔχουσιν ψ A^5

864 κόλπος a: πόντος ψ A^5

983 ποταμῶν a: ποταμὸς ψ A^5

1035 Κασπιάδων a: Κασπιάων ψ A^5

Τα παραπάνω συνδετικά σφάλματα συσκοτίζουν μεν την κατάταξη του χειρογράφου 25, όμως πρέπει να θεωρηθούν ασήμαντα σε σχέση με την έκταση του κειμένου και δεδομένης της εκτεταμένης σύμφυρσης που έχουν υποστεί πολλά από τα χειρόγραφα της Βυζαντινής παράδοσης. Η τεράστια κυκλοφορία αυτού του τόσο δημοφιλούς διδακτικού κειμένου προκάλεσε τη διασταύρωση πολλών και ποικίλων μαρτύρων της παράδοσης από τους κωδικογράφους-φιλολόγους, οι οποίοι προέβαιναν σε μία τρόπον τινά κριτική έκδοση του κειμένου είτε με την επιλογή γραφών από διάφορα χειρόγραφα κατά την ώρα της εκτέλεσης του χειρογράφου, είτε, σε μεταγενέστερα στάδια, με τη μέθοδο του σχολιασμού *supra lineam* ή *in margine* ή ακόμη και την αντικατάσταση των παλαιών γραφών από νέες μετά από απόξεση των υποκείμενων λέξεων. Η συμφωνία λοιπόν του χειρογράφου 25 πότε με τη μία και πότε με την άλλη οικογένεια δεν θα έπρεπε να αποθαρρύνει από την περαιτέρω προσπάθεια κατάταξής του στην οικογένεια a, καθώς δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για την ένταξή του στην οικογένεια ε, έναντι των λαθών της οικογένειας a που το χειρόγραφο επαναλαμβάνει συστηματικά.[164] Άλλωστε, παρά το γεγονός ότι το χειρόγραφο συμμετέχει

[163] Για τα συνδετικά σφάλματα της υποομάδας ψ βλ. Tsavari (1990), σσ. 347-8.

[164] Η Τσαβαρή (σ. 225, n. 606) αφήνει αταξινόμητο το χειρόγραφο 25 (A^5), υποστηρίζοντας ότι, ως αντίγραφο έκδοσης, συμφωνεί πότε με τη μία και πότε με την άλλη οικογένεια. Αργότερα στην πραγματεία της απορρίπτει, βασιζόμενη σε χρονολογικά κριτήρια, την πιθανότητα να αποτελεί αντίγραφο έκδοσης και εξηγεί ότι συνιστά

στα περισσότερα συνδετικά σφάλματα της υποομάδας ψ, σε ελάχιστες περιπτώσεις συμφωνεί με άλλα εξόφθαλμα συνδετικά σφάλματα της οικογένειας ε, στην οποία η ψ ανήκει.[165] Ως εκ τούτου, η σχέση του με την υποομάδα ψ πρέπει να αναζητηθεί είτε σε κάποιο συμπεφυρμένο πρότυπο της οικογένειας a, είτε στην περίπτωση σύμφυρσης του ίδιου του χειρογράφου 25 από κάποιο άλλο χειρόγραφο της υποομάδας ψ.

4.2 ΤΑΥΤΙΣΗ ΑΝΤΙΒΟΛΟΥ

Από τη συστηματική μελέτη της ταξινόμηση των χειρογράφων στο βιβλίο της Τσαβαρή, προέκυψε ότι το κείμενο του χειρογράφου 25 παρουσιάζει στενή συγγένεια με αυτό του κώδικα Vatic. gr. 1702 (V^1). Πρόκειται για έναν σύμμεικτο κώδικα του 13ου/14ου αιώνα που, μεταξύ των υπόλοιπων έργων, περιλαμβάνει κολοβό το κείμενο *Οἰκουμένης Περιήγησις* μέχρι τον στίχο 1125 μαζί με σχόλια και τον *Βίο* του Διονυσίου.[166] Η συνεξέταση των γραφών των δύο χειρογράφων απέδειξε ότι ο κώδικας 25 (A^5) επαναλαμβάνει σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά σφάλματα του χειρογράφου V^1, εκτός από αυτά που θα ήταν εύκολο να διορθωθούν από έναν εγγράμματο αντιγραφέα σαν τον Παχώμιο Ρουσάνο.[167] Για παράδειγμα:

207 ἁλώμενος ἦλθεν ed.: ἦλθεν ἁλώμενος V^1 ἦλθες ἁλώμενος A^5

355 μέγαν οἶκον ἀνάκτων ed.: οἶκον ἀνάκτων μέγαν V^1 A^5

465 ταί γ’ ed.: ταί δ’ V^1 A^5

512 πτολίεθρον ed.: πτολίεθρα V^1 A^5

588 ἠώην ἅλα ed.: ἠῴ εἰν ἁλὶ V^1 A^5

από μόνο του ένα είδος έκδοσης, λόγω της συμφωνίας του με γραφές διαφορετικών οικογενειών. Βλ. Tsavari (1990), σσ. 225 n. 606, 430-1. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. παραπάνω σ. 38), ο Παχώμιος Ρουσάνος ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός προς το έντυπο βιβλίο και αναζητούσε σχεδόν αποκλειστικά χειρόγραφα με τα έργα που τον ενδιέφεραν, με σκοπό να αποκαταστήσει κείμενα στα οποία είχαν παρεισφρήσει λάθη. Η συγγένεια επομένως του χειρογράφου 25 με κάποια προηγούμενη έκδοση απορρίπτεται τόσο λόγω της προσωπικότητας του γραφέα του, όσο και τελικά χάρη στην εξέταση των γραφών του που δεν συμφωνούν με αυτές των εκδόσεων του κειμένου.

[165] Για τα συνδετικά σφάλματα της οικογένειας ε βλ. Tsavari (1990), σ. 226.

[166] Για την περιγραφή του κώδικα Vatic. gr. 1702 βλ. Giannelli – Canart (1961), σσ. 45-51. Κάθε έργο του εν λόγω κώδικα είναι γραμμένο από διαφορετικά χέρια, μεταξύ των οποίων διακρίνεται αυτό του Φελικιανού Βερνάρδου. Για τον συγκεκριμένο γραφέα βλ. Omont (1887), pl. 9· Vogel – Gardthausen (1909), σ. 59· De Meyier (1964), σ. 263. Στο τμήμα του κώδικα που περιέχει το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* διακρίνονται δύο χέρια, αυτό του πρώτου γραφέα που αντέγραψε το κείμενο και ένα χέρι άλλου γραφέα που φαίνεται να αντέβαλε κάποιο χειρόγραφο διαφορετικής οικογένειας και να επέφερε διορθώσεις και προσθήκες στο αρχικό κείμενο. Ο κώδικας περιήλθε στο Βατικανό κατά τον 15ο αιώνα. Βλ. σχετικά Nicolopoulos (1973), σ. 263.

[167] Δε στάθηκε δυνατό να εξετάσω με αυτοψία τον κώδικα Vatic. gr. 1702. Δεδομένου ότι η τελευταία έκδοση του Brodersen δεν περιέχει κριτικό υπόμνημα, η σύγκριση των χειρογράφων βασίζεται στα στοιχεία που δίνει η ταξινόμηση της Τσαβαρή στην πραγματεία της *Histoire du texte de le Description de la Terre de Denys le Periégète* και η κριτική της έκδοση. Βλ. Tsavari (1990) και Τσαβαρή (1990).

677 ἀέλλη ed.: θυέλλη V^1 A^5

759 ἐσχατιὰς ed.: ἐσχατιὰν V^1 A^5

839 Οὐ μὰν ed.: οὐδὲ μὲν V^1 A^5

841 περὶ ed.: κατὰ V^1 A^5

924 ὅστε ed.: ὃς V^1 A^5

996 ἀγραύλοισιν ed.: ἀγραύλοις V^1 A^5

997 ἀνὴρ ed.: om. V^1 A^5

1060 αὖθ’ ed.: αὖ V^1 A^5

1078 λιαροῖο ed.: λιπαροῖο V^1 A^5

1088 ἐνναίουσιν ed.: ναιετάουσιν V^1 A^5

1092 δ’ ed.: om. V^1 A^5

1098 ξυνῇ ed.: κοινῇ V^1 A^5

Σύμφωνα με την ταξινόμηση της Τσαβαρή, το χειρόγραφο V^1 συνιστά συμφυρμένο απόγραφο του παλαιότερου σωζόμενου μάρτυρα της Βυζαντινής παράδοσης, του κώδικα Paris. gr. 2771 (B).[168] Η σχέση αυτή επιβάλλει τη συνεξέταση των χειρογράφων B και V^1 με το χειρόγραφο 25 (A^5), προκειμένου να προσδιοριστεί ακριβέστερα η θέση του τελευταίου μέσα στην υποομάδα BV^1. Τα τρία αυτά χειρόγραφα παρουσιάζουν κοινά σφάλματα ή ισοδύναμες γραφές που τα διακρίνουν από τα υπόλοιπα χειρόγραφα, όπως φαίνεται από τα παρακάτω παραδείγματα:[169]

6 ὀξυτέρη ed.: εὐρυτέρη B $V^{1\ i.t.}$ A^5

131 πόρον ed.: ῥόον B V^1 A^5

145 ἀλλήλῃσι ed.: ἀλλήλοισι B V^1 A^5

151 ὑπαινοτίη ed.: ὑπερνοτίη B V^1 A^5

199 ἄλλη ed.: ἄλμη B $V^{1\ i.t.}$ $A^{5\ i.t.}$

256 οὐκ ἂν ed.: οὐ μὲν B V^1 A^5

316 προχοῇσι ed.: προβολῇσι $B^{i.t.}$ $V^{1\ i.t.}$ A^5

324 πλευρῇσι ed.: προχοῇσι B V^1 $A^{5\ i.t.}$

336 τῆς ed.: τῆς δ’ B V^1 A^5

371 ἔνθα ed.: κεῖθι B V^1 A^5 ‖ κεν ed.: δ’ ἂν B V^1 A^5

412 Ἀσέηθεν ed.: γαίηθεν B V^1 A^5

423 πρόσθε ed.: νέρθε B $V^{1\ γρ}$ A^5

[168] Βλ. Tsavari (1990), σσ. 270-3· Τσαβαρή (1990), σ. 23. Πρβλ. Παράρτημα, Εικ. 4.1

[169] Ο κώδικας Paris. gr. 2771 (B) είναι ψηφιοποιημένος στον ιστότοπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84582597/f1.image.r=2730%202730%202771 (ημ. ανάκτησης 1/12/2016).

452 παρὰ ed.: περὶ B V^1 A^5

555 περὶ ῥόος ed.: παρὰ ῥρόον B V^1 παρὰ ῥόον A^5

619 πασέων ed.: πασῶν B V^1 A^5

809 ἀνατρέχει ed.: ἐπιτρέχει B V^1 A^5

850 Παμφύλων ed.: Παμφυλίων B V^1 A^5

891 πλευροῖσι ed.: πλευρῇσι B V^1 A^5

912 Σιδῶν' ed.: Σιδόνα B V^1 A^5 Σιδῶνα $V^{1\,sl}$ $A^{5\,sl}$

934 γαιάων ed.: πασάων B V^1 A^5

943 αὐτόματοι ed.: αὐτομάτοις B V^1 A^5

Εφόσον το V^1 προέρχεται από το Β σύμφωνα με την Τσαβαρή, δεν μπορεί χρονολογικά να μεσολαβεί ανάμεσά τους το 25 (A^5) αφού είναι μεταγενέστερο. Ομοίως, το χειρόγραφο 25 δεν μπορεί να συνιστά άμεσο απόγραφο του χειρογράφου V^1, αφού το τελευταίο βρέθηκε στο Βατικανό τον 15ο αιώνα[170] και είναι μάλλον απίθανο[171] να το είδε ο Ρουσάνος. Άλλωστε, το καθένα από τα χειρόγραφα V^1 και 25 (A^5) εμφανίζει λάθη που το διαχωρίζουν από τις σωστές, στις περισσότερες περιπτώσεις, γραφές των άλλων δύο χειρογράφων της υποομάδας BV^1A^5 και δεν μπορούν πάντα να εξηγηθούν ως παραναγνώσεις των γραφών του αντιβόλου τους. Για παράδειγμα:

Διαχωριστικά λάθη A^5 έναντι των BV^1

123 ἄγκυλος B V^1: om. A^5

241 τέκνα B $V^{1\,i.t.}$: πάντα A^5

299 δ' B V^1: om. A^5

336 ὑπένερθε B $V^{1\,ac}$: ὕπερθεν A^5 :

382 μυχάτου B $V^{1\,ac}$: μυχάτοις A^5

392 ἠλλάχθησαν B $V^{1\,ac}$: ἠλλάξαντο A^5

445-446 B V^1: 446 ante 445 transp. A^5

603 δ' ἄν B: δ' αὖ V^1 γὰρ A^5

627 πέλοι B $V^{1\,ac}$: πέλει A^5

854 Παμφυλίδες B $V^{1\,ac}$: Παμφιλίδος A^5

866 πολέων B $V^{1\,ac}$: πλεόνων A^5

893 οἴδματ' B V^1: οἴδμα A^5

984 φέρεται B V^1: φαίνεται A^5

1170-1171 V^1: 1171 ante 1170 transp. $A^{5\,ac}$ (vv. 1066-1186 om. B)

[170] Tsavari (1990), σ. 181-2.

[171] Σύμφωνα με την άποψη του Καθηγητή Φ. Δημητρακόπουλου, μελετητή του Παχωμίου Ρουσάνου.

Διαχωριστικά λάθη V^1 έναντι των BA^5

204 ἀμφοτέρων B A^5: ἀμφοτεράων V^1

224 στρεφθέντα B $A^{5\ ac}$: στρεφθέντες V^1

491 τῇσι B A^5: τοῖσι $V^{1\ ac}$

493 φαίνοιντο B A^5 : φαίνονται $V^{1\ ac}$

542 μεγαλώνυμος B A^5: πολυώνυμος $V^{1\ ac}$

744 μεταδήμιος B A^5: μεταδήμι V^1

765 τοι B A^5: τε $V^{1\ ac}$

932 Ἐρυθραίοις B A^5: Ἐρυθραίαν V^1

956 Χαυλάσιοί B A^5: Χαυλώσιοί V^1

982 Τερηδόνος B A^5: περηδονος V^1

992-993 B A^5: om. V^1

1001 τῆς B A^5: τὴν V^1

1038 Ὑρκανίους B A^5: Ὑρκανίην V^1

1059 χροϊ B A^5: om. V^1 (spatio rel.)

1063 μεγάλοισι B A^5: μεγάλαισι V^1

1069 Πασαργάδαι A^5: Μασσαγέται V^1 (vv. 1066-1186 om. B)

Από τα παραπάνω διαχωριστικά σφάλματα των χειρογράφων V^1 και 25 (A^5) προκύπτει ότι τα δύο αυτά χειρόγραφα είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους και δεν μπορεί το A^5 να προέρχεται από το V^1. Συνεπώς, η συγγένεια των δύο χειρογράφων παραπέμπει σε κάποια κοινή πηγή, που όμως δεν μπορεί να είναι το B από το οποίο προέρχεται το V^1 γιατί τα χειρόγραφα 25 (A^5) και V^1 εμφανίζουν έναν σημαντικό αριθμό αξιοσημείωτων λαθών που μοιράζονται μεταξύ τους έναντι του χειρογράφου B. Για παράδειγμα:

207 ἁλώμενος ἤλθεν B: ἦλθεν ἁλώμενος V^1 ἦλθες ἁλώμενος A^5

212 ψαμάθῳ B: ψαμμάθῳ V^1 A^5

219 παρὰ B: περὶ V^1 A^5

313 κατεναντία Κυανεάων B: κατεναντίως Κυανέων V^1 A^5

355 μέγαν οἶκον ἀνάκτων B: οἶκον ἀνάκτων μέγαν V^1 A^5

424 θεσπεσίου B: θεσπεσίοιο V^1 A^5

467 τῇσιν B : τοῖσιν V^1 A^5

505 γένος B: ἔδος V^1 A^5

510 ἐνὶ B: ἐπὶ V^1 A^5 ‖ κόλπῳ B: πόντῳ V^1 πόντω A^5

524 Κυρβάντιον B: Κορυβάντιον V^1 A^5

528 ἱσταμένου B: ἀρχομένου V^1 A^5

529 λιγύφωνος B: λιγύφθογγος V^1 A^5

538 καὶ B : κεν V^1 A^5

548 ἐπήρατον B: ἀκήρατον V^1 A^5

549 δ’ ἄρα τοι B: δέ κε V^1 A^5

553 αἴης B: γαίης V^1 A^5

587 βαθὺν B $A^{5\,\gamma\rho}$: βαρὺν V^1 A^5

588 ἠΐφην ἅλα B: ἠῶ εἰν ἁλὶ V^1 A^5

600 ἑλισσομένων B: ἑλισσομένοις V^1 A^5 ‖ κατὰ B: περὶ V^1 A^5

601 ἀντήσειαν B: ἀντιάσειαν V^1 A^5

619 ἐνισπέμεν B: ἐνισπεῖν V^1 A^5

629 ἐσώροος B: ἀπείριτος V^1 A^5

649 ἔχουσι B: ἔθεντο V^1 A^5

668 χῶρον B: φῶτες V^1 A^5

707 μεταγράψαιμι B: διαγράψαιμι V^1 A^5

721 ὀξὺ δ’ ἐπ’ B: ἄψ’ δὲ μετ’ V^1 A^5

737 κρημοῖς B: κνήμῃς V^1 A^5

759 ἐσχατιὰς B: ἐσχατιὰν V^1 A^5

803 παρὰ B: περὶ V^1 A^5

818 ἀλάπαξαν B: ἀλάπαξεν V^1 A^5

839 οὐ μὰν B: οὐδὲ μὲν V^1 οὐδέ μεν A^5

864 κόλπος B: πόντος V^1 A^5

889 γὰρ B: μέν V^1 A^5

899 καλέουσιν B: ἐνέπουσιν V^1 A^5

924 ὅστε B: ὃς V^1 A^5

926 ἄγχι Σελάνων B: ἄχρις Ἐλάνων V^1 A^5

946 ἐπωμαδίας B $A^{5\,\gamma\rho}$: κατωμαδίην V^1 A^5

963 παραφαίνεται B: περιφαίνεται V^1 A^5

975 παρὰ B: περὶ V^1 A^5

989 πάλιν δ’ B: πάλιν V^1 A^5 ‖ ἀνασχὼν B: ἀνίσχων V^1 A^5

996 ἀγραύλοισιν B: ἀγραύλοις V^1 A^5 ‖ ἐφέσπεται B: ἐφέπεται V^1 A^5

997 ἀνὴρ B: om. V^1 A^5

1027 γε μὲν αἶαν B: γε μὲν γαῖαν V^1 A^5

1035 Κασπιάδων B: Κασπιάων V^1 A^5

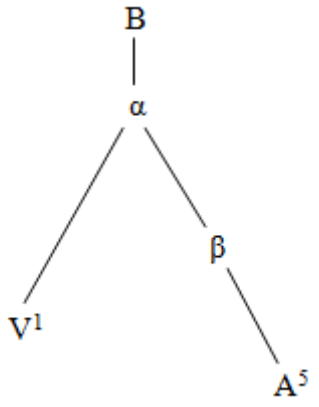
1039 πυλέων B: πυλάων V^1 A^5

1058 Σάρδιας B: Σάρδεας V^1 A^5

1060 αὖθ’ B: αὖ V^1 A^5

Από τα παραπάνω διαχωριστικά λάθη των χειρογράφων V^1 και 25 (A^5) έναντι του χειρογράφου Β προκύπτει αρχικά ότι αυτά παραπέμπουν σε ένα χαμένο κοινό πρότυπο, το οποίο καταγόταν από το Β και ονομάζουμε α.

Στη συνέχεια αυτής της υπόθεσης θα πρέπει να εξετάσουμε ένα βασικό στοιχείο σύνδεσης των χειρογράφων V^1 και 25, το οποίο θα διαφωτίσει ακριβέστερα τη μεταξύ τους σχέση. Ο στίχος 227 στο μεν χειρόγραφο V^1 έχει προστεθεί στο πλάι από έναν δεύτερο γραφέα που έφερε διορθώσεις στο αρχικό κείμενο αντιβάλλοντάς το με αυτό ενός διαφορετικού χειρογράφου, στο δε χειρόγραφο 25 ο στίχος 227 έχει τοποθετηθεί εσφαλμένα πριν από τον στίχο 226. Η πιθανότητα να υπήρχε η συγκεκριμένη μετάθεση στην κοινή πηγή (α) των δύο χειρογράφων και ο μεν αντιγραφέας του V^1 να παρέλειψε από λάθος τον στίχο, ο δε Ρουσάνος να τον αντέγραψε στο χειρόγραφο 25 ακριβώς όπως τον είδε στο πρότυπό του δεν επιβεβαιώνεται, αφού το αντίβολο Β της κοινής πηγής των χειρογράφων (α) παραδίδει τους στίχους στη σωστή σειρά. Η απουσία οποιασδήποτε άλλης μαρτυρίας για τη μετάθεση του στίχου 227 πριν από τον 226 στο χειρόγραφο 25 μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο στίχος 227 υπήρχε στο περιθώριο του προτύπου του Ρουσάνου και αυτός, αδυνατώντας να προσδιορίσει την ακριβή του θέση, τον τοποθέτησε εσφαλμένα πριν από τον στίχο 226. Το πρότυπο αυτό δεν μπορεί να είναι η κοινή πηγή (α) των χειρογράφων V^1 και 25 γιατί, όπως προαναφέρθηκε, η προσθήκη του στίχου 227 στο περιθώριο του V^1 έγινε μετά την πρώτη αντιγραφή του κειμένου του *εξ αντιβολής* με άλλο χειρόγραφο, από το οποίο δέχτηκε και πολλαπλές άλλες διορθώσεις. Εικάζουμε, λοιπόν, ότι το πρότυπο που είχε τον στίχο 227 *in margine* και χρησίμευσε ως αντίβολο για τον Ρουσάνο είναι ένα χαμένο χειρόγραφο (β) που μεσολαβεί ανάμεσα στην κοινή πηγή (α) των δύο χειρογράφων και το χειρόγραφο 25 (A^5) όπως φαίνεται από το παρακάτω σχήμα:

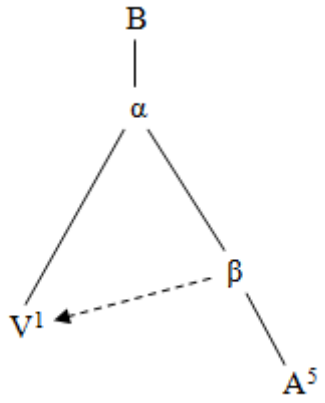

Η διάταξη αυτή, παρόλο που οι σχέσεις των κωδίκων φαίνονται συγκεχυμένες, είναι η μόνη δυνατή από το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας και μας επιτρέπει να εξαγάγουμε

ορισμένα συμπεράσματα για τη συγγένεια των παραπάνω χειρογράφων. Ο κώδικας Paris. gr. 2771 (B) έδωσε ένα συμφυρμένο απόγραφο (α) το οποίο επαναλάμβανε μεν λάθη του αντιβόλου του, αλλά είχε και πολλά άλλα δικά του μεταξύ των οποίων η παράλειψη του στίχου 227 από σφάλμα του αντιγραφέα. Το χειρόγραφο αυτό (α) έδωσε απόγραφα το V^1 και το β τα οποία κληρονόμησαν τη συγκεκριμένη παράλειψη, μαζί με άλλα λάθη του αντιβόλου τους που οφείλονταν είτε σε σφάλματα του αντιγραφέα, είτε σε *contaminatio* του α από άλλα χειρόγραφα. Στη συνέχεια τα απόγραφα V^1 και β δέχτηκαν διορθώσεις, μεταξύ των οποίων η προσθήκη του στίχου 227 *in margine* στο κάθε ένα από αυτά. Όταν το χειρόγραφο β βρέθηκε στα χέρια του Ρουσάνου, αυτός τοποθέτησε τον στίχο που είδε στο περιθώριο σε λανθασμένη θέση και ταυτόχρονα υιοθέτησε μέσω του β λάθη του κοινού προτύπου (α). Μάλιστα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι από τα σημεία συμφωνίας των διορθώσεων του V^1 με εσφαλμένες γραφές του A^5 προκύπτει ότι το αταύτιστο μέχρι σήμερα χειρόγραφο από το οποίο έχει διορθωθεί το V^1 μετά την αντιγραφή του κειμένου είναι το πρότυπο (β) του Ρουσάνου, από το οποίο υιοθετήθηκε και η προσθήκη του στίχου 227 *in margine*:

305 τ’ἄσπετος ed.: δ’ ἄσπετος $V^{1\,pc}$ A^5
385 ὑποξύουσα ed.: ὑποξύουσαν $V^{1\,pc}$ A^5
394 θέσαν ed.: δόσαν $V^{1\,pc}$ A^5
407 πολυδινήτῳ ed.: περιδινήτῳ $V^{1\,pc}$ περιδινήτω A^5
409 ζεφύροιο ed.: ζέφυρον $V^{1\,pc}$ A^5
449 φαίνονται ed.: ναίονται $V^{1\,pc}$ A^5
482 εἰσελάσῃς ed.: εἰσελάσεις $V^{1\,pc}$ A^5
496 ἀλλάων ed.: ἄλλων $V^{1\,pc}$ A^5
499 Καλαυρία ed.: Καλαβρία $V^{1\,pc}$ A^5
586 αὖτις ed.: αὖθις $V^{1\,pc}$ A^5
594 οὐρανίῃσι ed.: οὐρανίοισιν $V^{1\,pc}$ A^5
596 αὐτὴ ed.: αὖτη $V^{1\,pc}$ A^5
694 τὸ πρῶτον ed.: τὰ πρῶτα $V^{1\,pc}$ A^5
714 Ἀριηνῶν ed.: τ’ Ἀριηνῶν $V^{1\,pc}$ A^5
717 αἰθερίων ed.: αἰθερίην $V^{1\,pc}$ A^5
775 Ἀσωπίδα ed.: Ἀσσωπίδα $V^{1\,pc}$ A^5
831 ὑπ’ ed.: ἐπ’ $V^{1\,pc}$ A^5
841 περὶ ed.: κατὰ $V^{1\,pc}$ A^5
914 Ὀρθωσίδα τε ed.: τε om. $V^{1\,pc}$ A^5
983 ποταμῶν ed.: ποταμὸς $V^{1\,pc}$ A^5

Από όλη την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι η ακριβής στεμματική απεικόνιση της υποομάδας στην οποία ανήκει το χειρόγραφο 25 (A^5) είναι η εξής:

Η ύπαρξη δύο χαμένων προτύπων πάνω από το χειρόγραφο 25 (A^5) δικαιολογεί απόλυτα τον εκλεκτικό του χαρακτήρα και τη συμφωνία του πότε με τη μία και πότε με την άλλη οικογένεια χειρογράφων. Το κείμενο του A^5 και σε συνεξέταση με αυτό του V^1 μας δίνουν αρκετά στοιχεία για να σχηματίσουμε μία γενική εικόνα των χαμένων σήμερα προτύπων τους, τα οποία είχαν δεχτεί *contaminatio* από άλλα χειρόγραφα. Αυτό που δεν μπορεί να καθοριστεί προς το παρόν με βεβαιότητα είναι αν το αντίβολο (β) του Ρουσάνου περιελάμβανε επίσης την *Παράφραση*, τις *Παρεκβολές* του Ευσταθίου και τα σχόλια. Είναι πολύ πιθανό οι αποκλίσεις που εμφανίζει το χειρόγραφο 25 στις παραπάνω πηγές σε σχέση με την έκδοση του Müller, καθώς και τα πρωτότυπα σχόλια του χειρογράφου που αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο,[172] να πρέπει να αποδοθούν στο πρότυπό του. Δεν πρέπει να παραλείψουμε όμως και το γεγονός ότι οι πολλαπλές διορθώσεις που έχουν γίνει *in textu* από τον Ρουσάνο, ο οποίος έσβησε σε πολλές περιπτώσεις την αρχική του επιλογή, μαζί με το ανεξήγητο σχόλιο του στίχου 499 *Καλαυρία ἐνταῦθα διὰ τῆς ᾱυ διφθόγγου γράφεται*, το οποίο δε συμφωνεί με τη γραφή του κειμένου του κώδικα 25 *Καλαβρία*, υποδεικνύουν ότι ο Ρουσάνος πρέπει να είχε υπόψη του και σποραδικά να χρησιμοποίησε, εκτός από το βασικό του πρότυπο (β), και κάποιο άλλο χειρόγραφο της παράδοσης του κειμένου. Από αυτό είναι πιθανό να αντέγραψε κάποια από τις πηγές των σχολίων του και να επέφερε διορθώσεις στο κείμενο, αφού όμως είχε ήδη ολοκληρώσει την πρώτη του αντιγραφή.[173] Η αδυναμία

[172] Βλ. παραπάνω σ. 44-6.

[173] Όπως εξηγεί ο Δημητρακόπουλος, είναι πολύ πιθανό ο Ρουσάνος μετά την αντιγραφή των κειμένων που τον ενδιέφεραν, να εξέταζε και να χρησιμοποιούσε παλαιότερα χειρόγραφα για να αντιγράψει τα σχόλια του Ευσταθίου. Η εικασία αυτή ενισχύεται από ένα σπάραγμα της Μονής Δουσίκου που ο Φ. Δημητρακόπουλος απέδωσε στον Ρουσάνο, στο οποίο μαζί με τα αυτόγραφα φύλλα του μοναχού κολλήθηκαν και σπαράγματα

καθορισμού των διπλών ενδεχομένως γραφών που έφερε το χαμένο πρότυπό του και η συμφωνία των διορθώσεων του κώδικα 25 με πολλά από τα χειρόγραφα της παράδοσης του κειμένου καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την ταύτιση του χειρογράφου που χρησιμοποίησε εκ των υστέρων ο Ρουσάνος με κάποιο από τα σωζόμενα χειρόγραφα της παράδοσης. Αυτό ίσως θα μπορούσε να καταστεί δυνατό μέσω εξειδικευμένης μελέτης της *Παράφρασης* και των *Παρεκβολῶν* του Ευσταθίου όπως αυτές εμφανίζονται στο χειρόγραφο 25, μία έρευνα όμως που δεν μπορεί να γίνει στην παρούσα φάση λόγω της έλλειψης σύγχρονων κριτικών εκδόσεων των παραπάνω έργων.

Συμπερασματικά, ο κώδικας 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών είναι μεν *codex eliminandus* και δεν παρέχει κάτι νέο στην αποκατάσταση του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, διασώζει όμως γραφές που προέρχονται από χαμένα σήμερα χειρόγραφα της παράδοσης του κειμένου και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για τον καθορισμό της σχέσης άλλων χειρογράφων αναφορικά είτε με το ίδιο το κείμενο, είτε με τις πηγές που το πλαισιώνουν. Ταυτόχρονα, είναι πολύτιμο ότι ο κώδικας 25 διασώζει σχόλια του Ρουσάνου, τα οποία δικαιούμαστε να θεωρούμε πρωτότυπα μέχρι να βρεθεί ενδεχομένως το πρότυπό του και να αποδειχθεί ότι περιέχει όλα τα σχόλια που τώρα θεωρούμε ότι προέρχονται από τη γραφίδα του λογίου.

φύλλων από χειρόγραφο με τις *Παρεκβολές* του Ευσταθίου στην *Ἰλιάδα*. Βλ. Δημητρακόπουλος (2000), σσ. 165-6.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με την εργασία αυτή έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με το έργο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του Διονυσίου Περιηγητή στο χαρτώο χειρόγραφο 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Προκειμένου να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του χειρογράφου και να ενταχθεί στη χειρόγραφη παράδοση που το κείμενο του Διονυσίου παρουσιάζει, μελετήθηκαν αρχικά οι λόγοι για τους οποίους το συγκεκριμένο έργο κατέστη ένα από τα δημοφιλέστερα κείμενα του Μεσαίωνα και γνώρισε εντυπωσιακά μακρόχρονη και πλουσιότατη χειρόγραφη κυκλοφορία με περισσότερους από 130 άμεσους χειρόγραφους μάρτυρες. Η χρήση του γεωγραφικού αυτού κειμένου για αιώνες ως σχολικού διδακτικού εγχειριδίου επέβαλε από την αρχή της παρούσας μελέτης μια σύντομη επισκόπηση της πορείας της Γεωγραφίας από την εποχή του Ομήρου, που θεωρείται ο πρώτος εισηγητής της, ως την περίοδο συγγραφής του κειμένου από τον Διονύσιο. Με τη μελέτη της πορείας της γεωγραφικής σκέψης κατά την περίοδο αυτή διευκρινίστηκε η νέα ιδιοτυπία που παρουσίασε η Γεωγραφία κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν η ελληνική κλασική και ελληνιστική γεωγραφική κληρονομιά εντάχθηκε στην υπηρεσία της διδασκαλίας και έδωσε κείμενα, όπως αυτό του Διονυσίου, που, μέσω του ευρύτατου φάσματος υλικού, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη γνωστική διαδικασία. Ο Διονύσιος Περιηγητής, κρύβοντας χαριτωμένα σε δύο ακροστιχίδες του ποιήματός του την καταγωγή του από την Αλεξάνδρεια και τη δράση του στην εποχή του Αδριανού, έδωσε με τη σύνθεσή του μια γεωγραφική πραγματεία, απώτερος σκοπός της οποίας δεν ήταν να προσδιορίσει γεωγραφικά θέσεις, αλλά να προκαλέσει μέσω της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του γεωγραφικού χώρου την πολιτισμική μνήμη του αναγνώστη και να ενισχύσει την αυτοσυνείδησή του. Η προσέγγισή του αυτή γνώρισε μεγάλη επιτυχία και το κείμενό του κατέστη διαδεδομένο σχολικό εγχειρίδιο που αντιγράφηκε, μεταφράστηκε και υπομνηματίστηκε από πλήθος κωδικογράφων-φιλολόγων.

Μια τέτοια περίπτωση αντιγραφικού και υπομνηματιστικού έργου συνιστά το κείμενο *Οἰκουμένης Περιήγησις* του χειρογράφου 25, το οποίο αποτελεί αυτόγραφο του μεταβυζαντινού λογίου Παχωμίου Ρουσάνου. Το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τομέας δραστηριότητας του σημαντικότατου αυτού Ζακύνθιου λογίου και διδασκάλου του 16ου αιώνα παραμένει μέχρι σήμερα σε μεγάλο μέρος του ανεξερεύνητος, συνιστά και τη σπουδαιότερη σημασία του χειρογράφου. Για τον λόγο αυτό, στον βασικό κορμό της παρούσας μελέτης έγινε προσπάθεια πραγμάτευσης της εργασίας του Ρουσάνου στο κείμενο

Οἰκουμένης Περιήγησις του χειρογράφου 25, προκειμένου να διαπιστωθούν οι πηγές του και να προσδιοριστεί ακριβέστερα η μέθοδος υπομνηματισμού του. Μέσα από παραδείγματα μελέτης αρχικά των ερυθρών διάστιχων γλωσσημάτων και ερμηνευμάτων και στη συνέχεια των σχολίων στα περιθώρια του κειμένου διαπιστώθηκε ότι βασικές πηγές υπομνηματισμού για τον Ρουσάνο αποτέλεσαν η πεζή ελληνική Παράφραση και οι *Παρεκβολές* του Ευσταθίου στο έργο του Διονυσίου. Στη σύγκριση του περιεχομένου των παραπάνω κειμένων, όπως αυτά εμφανίζονται στο χειρόγραφο 25, με την έκδοσή τους στο *Geographi Graeci Minores* II του Karl Müller αποδείχθηκε ότι ο Ρουσάνος δεν αντέγραφε απλώς την πηγή του, αλλά επενέβαινε κριτικά σε αυτήν, κάποτε αλλάζοντάς την περισσότερο ή λιγότερο για να δώσει την κατά τον ίδιο πιο κατανοητή ερμηνεία και κάποτε εμπλουτίζοντάς την με δικές του προσωπικές προσθήκες, καρπούς γνώσεων της πολυετούς μελέτης του. Από τη μέθοδο υπομνηματισμού του αντλήσαμε επίσης ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τον τρόπο διδασκαλίας του, σύμφωνα με τις οποίες ο Ρουσάνος χρησιμοποιούσε παιδαγωγικές στρατηγικές για την εκμάθησης της Γραμματικής από τους μαθητές του. Μέσα από παραδείγματα των σχολίων του στο κείμενο του Διονυσίου αποδείχθηκε ότι χρησιμοποιούσε την *ψυχαγωγική μέθοδο*, τον *ορισμό* και τη *σχέδη* ή *σχεδουργία*, με σκοπό αφενός να φέρει τους μαθητές του σε επαφή με το πολιτισμικό παρελθόν, αφετέρου να τους διδάξει κανόνες γραμματικής και σύνταξης. Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνουν και εμπλουτίζουν τα στοιχεία της μέχρι τώρα εικόνας που έχει η σύγχρονη έρευνα για τον Ρουσάνο ως διδάσκαλο.

Στη συνέχεια, με αφορμή τον παρατηρημένο εκλεκτικό χαρακτήρα του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις* στο χειρόγραφο 25, έγινε προσπάθεια ακριβέστερης ένταξής του στην άμεση χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, με σκοπό να ταυτιστεί ενδεχομένως το πρότυπο ή τα πρότυπα αντιγραφής του Ρουσάνου με κάποιο από τα σωζόμενα σήμερα χειρόγραφα της παράδοσης. Από την εξέταση των γραφών του κώδικα 25 και τη σύγκρισή τους με αυτές των υπολοίπων χειρογράφων της παράδοσης διαπιστώθηκε η στενή συγγένειά του με τον κώδικα Vatic. gr. 1702 (V^1) και επιχειρήθηκε η ένταξή του στην υποομάδα με την οποία σχετίζεται ο βατικανός αυτός κώδικας. Η αποδεδειγμένη από προηγούμενη έρευνα σχέση του κώδικα V^1 με τον παλαιότερο σωζόμενο μάρτυρα της Βυζαντινής παράδοσης Paris. gr. 2771 (B) επέβαλε τη συνεξέταση των τριών αυτών χειρογράφων, από την οποία αποδείχθηκε τόσο η ύπαρξη ενός χαμένου σήμερα κοινού προτύπου (α) των χειρογράφων 25 και V^1, όσο και η μεσολάβηση ενός επίσης χαμένου σήμερα απογράφου (β) της κοινής πηγής (α), το οποίο από τη μία έδωσε γραφές στο V^1 και από την άλλη χρησίμευσε στον Ρουσάνο ως αντίβολο για τη δική του αντιγραφή.

Κλείνοντας την παρούσα μελέτη συμπεραίνεται ότι η μελέτη του κώδικα 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών συνιστά συμβολή τόσο στον προσδιορισμό της σχέσης ορισμένων χειρογράφων της δαιδαλώδους παράδοσης του κειμένου *Οἰκουμένης Περιήγησις*, όσο και στη σκιαγράφηση της πολύπλευρης προσωπικότητας του Ζακύνθιου λογίου Παχωμίου Ρουσάνου, ο οποίος συνέβαλε στο κείμενο του Διονυσίου με σχόλια που δικαιούμαστε να θεωρούμε πρωτότυπα, για όσο χρονικό διάστημα δεν αποδεικνύεται ότι ενδεχομένως αυτά περιέχονταν στο πρότυπό του. Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης μπορούν επίσης να αποτελέσουν χρήσιμες πηγές σε σχετικές με τα παραπάνω θέματα μελλοντικές έρευνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Άμαντος, Κ. (1930), «Η παιδεία εις την Τουρκοκρατούμενην Χίον», *Ελλ* 3, σσ. 381-414.

Ballaira, G. (1982), *Per il Catalogo dei Codici di Prisciano*, Torino.

Βαλέτας, Γ. (1932), «Ο άγιος Ιγνάτιος Αγαλλιανός και το εν Λέσβω αναμορφωτικόν έργον του», *Θεολ* 10, σσ. 289-312.

Βασιλικός (αρχιμ.), Ι. (1908), *Κανέλλου Σπανού Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης, Παχωμίου Ρουσάνου κατά χυδαϊζόντων και αιρετικών και άλλα του αυτού*, Τεργέστη.

Batty, R. (2000), "Mela's Phoenician Geography", *JRS* 90, σσ. 70-94.

Bérard, V. (1927-1929), *Les navigations d'Ulysse*, τόμ. I-IV, Paris.

Berger, H. (1880), *Die geographischen Fragmente des Eratosthenes*, Leipzig.

Bernard, F. (2014), *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry 1025-1081*, Oxford-New York.

Bernhardy, G. (1828), *Dionysius Periegetes, graece et latine, cum vetustis commentariis et interpretationibus (Geographi Graeci Minores)*, Leipzig.

Boissonade, J. F. (1830), *Anecdota Graeca e codicibus regiis*, τόμ. II, Paris.

Brodersen, K. (1994), *Dionysios von Alexandria Das Lied von der Welt*, Leipzig.

Buonocore, M. (1986), *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1968-1980)*, Vatican.

Canart, P. – Peri, V. (1970), *Sussidi Bibliografici per i Manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican.

Castellani, C. (1985), *Catalogus Codicum Graecorum, qui in Bibliothecam D. Marci Venetiarum inde ab anno MDCCXL ad haec usque tempora inlati sunt*, Venice.

Cavallo, G. (1980), "La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV. Consistenza, tipologia, fruizione", *Scrittura e Civiltà* 4, σσ. 157-245.

Chaniotis, A. (2009), "Travelling Memories in the Hellenistic World", στο Hunter, R. L. – Rutherford, I. (edd.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality and PanHellenism*, Cambridge, σσ. 249-69.

Colla, A. (1984), "Tipografi, editori e libri a Padova, Treviso, Vicenza, Verona e Trento", στο Pozza, N. (ed.), *La stampa degli incunaboli nel Veneto*, Vicenza, σσ. 37-55.

Colonna, A. (1957), "Dionysii Periegetae vita Chisiana", *BPEC* 5, σσ. 9-12.

Γόνης, Δ. Β. (2005), «Ο Παχώμιος Ρουσάνος χθες, σήμερα, αύριο», στο Γόνης, Δ. Β. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*: *Παχώμιος Ρουσάνος. 450 χρόνια από την κοίμησή του (†1553)*, Αθήνα, σσ. 19-32.

Counillon, P. (1981), "Un autre acrostiche dans la Périégèse de Denys", *REG* 94, σσ. 514-22.

Counillon, P. (1994), "Géographie et pouvoir impérial à Rome", στο Baand, A. – Dubois, C.-G. (edd.), *Imperium Romanum: images romaines du pouvoir*, Talence, σσ. 19-25.

Cramer, I. A. (1835), *Anecdota Oxoniensia II*, Oxford.

Crugnola, A. (1971), *Scholia in Nicandri Theriaca*, Milano.

Dain, A. (1975[3]), *Les manuscrits*, Paris.

De' Cavalieri, F. (1927), *Codices Graeci Chisiani et Borgiani*, Rome.

De Meyier, K. A. (1964), "Scribes grecs de la Renaissance", *Scriptorium* 18, σσ. 258-66.

Δημητρακόπουλος, Α. (1872), *Ορθόδοξος Ελλάς*, Λειψία.

Δημητρακόπουλος, Φ. (1974-1977), «Ὁ κώδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου», *ΕΕΦΣΠΑ* 25, σσ. 108-25.

Δημητρακόπουλος, Φ. (1979), «Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά», *ΕΕΦΣΠΑ* 27, σσ. 192-229.

Δημητρακόπουλος, Φ. (2000), *Εργόχειρα Έρωτος. Υστεροβυζαντινά-δημώδη-μεταβυζαντινά κείμενα και μελέτες*, Αθήνα.

Δημητρακόπουλος, Φ. (2007[2]), *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626). Βίος-Έργο-Απομνημονεύματα*, Αθήνα.

Dicks, D. R. (1960), *The Geographical Fragments of Hipparchus*, London.

Diller, A. (1975), *The Textual Tradition of Strabo's Geography*, Amsterdam.

Dindorf, W. (1851), *Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta; ex recensione G. Dindorfii: Scholia græca ex codicibus aucta et emendata*, Oxford.

Dindorf, W. (1964[2]), *Aelius Aristides*, τόμ. III, Hildesheim.

Dübner, F. (1855), *Scholia Graeca in Aristophanem: cum prolegomenis grammaticorum*, Paris.

Dueck, D. (2005), "The Parallelogram and the Pinecone: Definition of Geographical Shapes in Greek and Roman Geography on the Evidence of Strabo", *AncSoc* 35, σσ. 17-55.

Dueck, D. (2010), "The Geographical Narrative of Strabo of Amaseia", στο Raaflaub, K. A. – Talbert, R. J. A. (edd.), *Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, Chichester, σσ. 236-51.

Dueck, D. – Brodersen, K. (2012), *Geography in Classical Antiquity*, Cambridge.

Ευαγγελίδης, Τ. (1936), *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμ. Ι, Αθήνα.

Fahy, C. (1988), *Saggi di bibliografia testuale*, Padova.

Ζιώγας, Π. (1982), *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.

Ζώης, Λ. (1963-1970), *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, τόμ. Ι, Αθήνα.

Ζώρας, Γ. – Μπουμπουλίδης, Φ. Κ. (1963-1964), *Κατάλογος Χειρογράφων Κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κώδικες Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα.

Giannelli, C. – Canart, P. (1961), *Codices Vaticani Graeci 1684-1744*, Rome.

Gutschmid, A. von (1855), "De tempore quo scripserit Dionysius Periegetes", *Philologus* 10, σ. 702.

Hude, K. (1927), *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collate*, Leipzig.

Hunger, H. (2007[4]), *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. ΙΙ, μετάφρ. Τ. Κόλιας κ.ά., Αθήνα.

Hurmuzaki, E. (1917), *Documente privitoare la istoria Românilo*r, τόμ. XIV, Bucuresti.

Irigoin, J. (1969), "L' Italie méridionale et la tradition des textes antiques", *JÖB* 18, σσ. 37-51.

Irigoin, J. (1970), "Les manuscrits grecs. I. Quelques Catalogues récents", *REG* 83, σσ. 500-29.

Jacob, C. (1981), "L'œil et la mémoire: sur la *Périégèse de la Terre habitée* de Denys", στο Jacob, C. – Lestringant, F. (edd.), *Arts et légendes d'espaces: figures du voyage et rhétoriques du monde*, Paris, σσ. 21-97.

Jacob, C. (1997), *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφρ. Ε. Τουντασάκη, Αθήνα.

Καλαμάκης, Δ. Χ. (1990), «Σχηματική παράσταση των Κυκλάδων νήσων στον κώδικα Paris. GR. 2771 και μία μετακλασσική μαρτυρία για τους αποικιστές τους», *Παρνασσός* ΛΒ΄, σσ. 30-2.

Καλαμάκης, Δ. Χ. (1991), «Κρήτες αντιγραφείς Διονυσίου Περιηγητού», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. ΙΙ, σσ. 195-206.

Καρμίρης, Ι. (1935), *Ο Π. Ρουσάνος και τα ανέκδοτα δογματικά και άλλα έργα αυτού*, Αθήνα.

Κατραμής, Ν. (1880), *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος.

Klotz, A. (1909), "Zu Dionysius Periegetes", *RhM* 64, σσ. 474-5.

Köhler, F. (1913), *Die Gudischen Hanschriften*, Wolfenbüttel.

Konstantakos, I. M. (2013), *Once upon a time: The archaeology of folktales and the popular narrative traditions of the ancient world*, ομιλία στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο

Δελφών, Σεμινάρια Αρχαίας Γραμματείας και Πολιτισμού, Ιούλιος 2013, διαθέσιμη ηλεκτρονικά στο uoa.academia.edu/IoannisKonstantakos/Talks.

Λάμπρος, Σ. (1883), «Ανέκδοτος λόγος Παχωμίου του Ρουσάνου περί δεισιδαιμονιών και προλήψεων κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα», *ΔΙΕΕ* τόμ. Ι, τχ. Α΄, σσ. 101-112.

Λάμπρος, Σ. (1905), «Αι κατά των τυπογράφων της Βενετίας αιτιάσεις του Καισαρίου Δαπόντε και του Παχωμίου Ρουσάνου», *ΝΕΛΛ* 2, σσ. 337-51.

Λαμψίδης, Ο. (1937), «Ο Παχώμιος Ρουσάνος και ο βίος των συγχρόνων του», *ΕΕΒΣ* 13, σσ. 385-92.

Leue, G. (1884), "Zeit und Heimath des Periegeten Dionysios", *Philologus* 42, σσ. 175-8.

Leue, G. (1925), "Noch einmal die Akrosticha in der Periegese des Dionysios", *Hermes* 60, σσ. 367-8.

Λιβαδάρας, Ν. Α. (1965), «Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου τῆς Οἰκουμένης Περιηγήσεως τοῦ Διονυσίου ἐν τοῖς κώδιξι τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης», *Θησαυρίσματα* Γ΄, Βενετία, σσ. 103-40.

Λιβιεράτος, Ε. (2007), *25 αιώνες χαρτογραφίας και χαρτών*, Θεσσαλονίκη.

Λιβιεράτος, Ε. (2011), *΄Ενα ταξίδι στην κυριαρχία των χαρτών: ιστορίες για την απεικόνιση της διεύρυνσης του κόσμου*, Θεσσαλονίκη.

Markopoulos, A. (2006), "De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif", στο Mondrain, B. (ed.), *Lire et écrire à Byzance*, Paris, σσ. 85-96.

Meineke, A. (1849), *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*, Berlin.

Meyer, D. (2008), "Apollonius as a Hellenistic Geographer", στο Papanghelis, T. D. – Rengakos, A. (edd.), *Brill's Companion to Apollonius Rhodius*, Leiden, σσ. 267-85.

Miller, E. (1868), *Mélanges de Littérature Grecque contenant un grand nombre de textes inédits*, Paris.

Mingarelli, J. (1784), *Graeci codices manuscripti apud Nanios patricios Venetos asservati*, Boloniae.

Mioni, E. (1964), *Catalogo di Manoscritti Greci Esistenti nelle Biblioteche Italliane*, τόμ. ΙΙ, Rome.

Mioni, E. (1967), *Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τόμ Ι, Rome.

Mioni, E. (1973), *Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τόμ ΙΙΙ, Rome.

Μούσουρας, Δ. (2003), *Αι μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου (Μελέτη Φιλολογική και Παλαιογραφική)*, Αθήνα.

Nauck, A. (1889), "Zu Dionysios Periegetes", *Hermes* 24, σ. 325.

Nicolet, C. (1991), *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor.

Nicolopoulos (1973), *Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί*, Αθήνα.

Omont, H. (1887), *Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles*, Paris.

Omont, H. (1888), *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale et des autres bibliothèques de Paris et des Départements*, τόμ. II-III, Paris.

Paassen, C. Van (1957), *The Classical Tradition of Geography*, Groningen.

Παπαδόπουλος (αρχιεπ.), Χ. (1941), *Ο άγιος Γεράσιμος «Ο Νέος» ασκητής Κεφαλληνίας (1509-15 Αύγ. 1579)*, Αθήνα.

Πατρινέλης, Χ. Γ. (1980), *Ο ελληνισμός κατά την πρώϊμη τουρκοκρατία (1453-1669)*, Θεσσαλονίκη.

Pertusi, A. (1950), "Intorno alla tradizione manoscritta degli scoli di Proclo a Esiodo - II΄", *Aevum* 24, σσ. 528-44.

Podskalsky, G. (2005), *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας*, μετάφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα.

Pontani, F. (2011), "Callimachus Cited", στο Acosta-Hughes, B – Lehnus, L. – Stephens, S. (edd.), *Brill's Companion to Callimachus,* Leiden, σσ. 93-117.

Reeve, M. (1994), "Some Manuscripts of Dionysius the Periegete", *ICS* 19, σσ. 209-20.

Reitzenstein, R. (1897), *Geschichte der Griechischen Etymologica. Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Alexandria und Byzanz*, Leipzig.

Rengakos, A. (2009), "Hesiod's Narrative", στο Montanari, F. – Rengakos, A. – Tsagalis, C. (edd.), *Brill's Companion to Hesiod*, Leiden, σσ. 203-18.

Richardson, B. (1994), *Print Culture in Renaissance Italy. The Editor and the Vernacular Text, 1470-1660*, Cambridge.

Roller, D. W. (2010), *Eratosthene's Geopraphy: Fragments Collected and Translated, with Commentary and Additional Material*, Princeton.

Rühl, F. (1874), "Dionysios Periegetes", *RhM* 29, σσ. 81-7.

Rzach, A. (1893), "Zur ältesten Überlieferung der Erga des Hesiodos", στο *Symbolae Pragenses. Festgabe der Deutschen Gesellschaft für Alterthumskunde in Prag zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien 1893*, Leipzig-Prague-Wien, σσ. 165-94.

Σάθας, Κ. (1868a), *Βιογραφίαι των εν γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα.

Σάθας, Κ. (1868b), *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα.

Σάθας, Κ. (1869), *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς*, Αθήνα.

Scheer, E. (1958), *Scholia in Lycophronem (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)*, τόμ. II, Berlin.

Schiro, G. (1949), "La schedografia a Bisanzio nei Sec. XI-XII e la scuola dei SS XL Martiri", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 3, σσ. 11-29.

Σέργης, Μ. Γ. (2000), *Ο Ζακύνθιος μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος και ο λαϊκός πολιτισμός του 16ου αιώνα*, Αθήνα.

Σέργης, Μ. Γ. (2008), *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα: Η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου*, Θεσσαλονίκη.

Sicherl, M. (1978), *Griechische Handschriften und Aldinen : eine Ausstellung anläßlich der XV. Tagung der Mommsen-Gesellschaft in der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel*, Wolfenbüttel.

Σοφιανός, Δ. Ζ. (1992), «Ο άγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) και κτήτορας της Μονής Δουσίκου. Ανέκδοτα αγιολογικά και άλλα κείμενα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4, σσ. 176-282.

Σοφιανός, Δ. Ζ. (2005), «Ο Παχώμιος Ρουσάνος συντάκτης των υμνογραφικών και αγιολογικών κειμένων του αγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτου Λαρίσης και κτίτορος της Ι. μονής Δουσίκου», στο Γόνης, Δ. Β. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*: *Παχώμιος Ρουσάνος. 450 χρόνια από την κοίμησή του (†1553)*, Αθήνα, σσ. 421-36.

Thalamas, A. (1921), *La géographie d'Ératosthène*, Paris.

Thalmann, W. G. (2011), *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism*, Oxford.

Thomson, J. O. (1948), *History of Ancient Geography*, Cambridge.

Thrower, J. W. (1999[2]), *Maps and Civilization: Cartography in Culture and Society*, Chicago.

Tsavari, I. (1990), *Histoire du texte de la Description de la terre de Denys le Pèriègéte*, Ιωάννινα.

Τσαβαρή, Ι. (1990), *Διονυσίου Αλεξανδρέως Οἰκουμένης Περιήγησις. Κριτική Έκδοση*, Ιωάννινα.

Τσαβαρή, Ι. (1992), *Διονυσιακά Α΄*, Ιωάννινα.

Tuilier, A. (1968), *Recherches critiques sur la tradition du texte d' Euripide*, Paris.

Τωμαδάκης, Ν. (1969-1970), «Η εν Ιταλία έκδοσις ελληνικών και εκκλησιαστικών βιβλίων», *ΕΕΒΣ* 37, σσ. 3-33.

Van der Valk, M. (1973), “Zur Überlieferungsgeschichte der plutarchischen Schriften”, *Hermes* 101, σ. 502.

Vogel, M. – Gardthausen, V. (1909), *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig.

Vogt, E. (1967), “Das akrostichon in der griechischen Literatur”, *Antike und Abendland* 13, σσ. 80-95.

West, M. L. (1985), *The Hesiodic Catalogue of Women*, Oxford.

Woestijne, P. Van De (1953), *La Périégèse de Priscien*, Brugge.

Woestijne, P. Van De (1961), *La Description Orbis Terrae d’ Aviénus*, Brugge.

Φιλητάς, Χ. (1847), *Περί Ιωαννίκιου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου επιστολιμαία διάλεξις*, Κέρκυρα.

Zipperer, W. (1876), “Zur Vita des Periegeten Dionysios”, *RhM* 31, σσ. 627-8.

Zuretti, C. O. (1891), “Veronese non Modenese. Pel codice A di Teognide”, *RFIC* 19, σσ. 161-74.

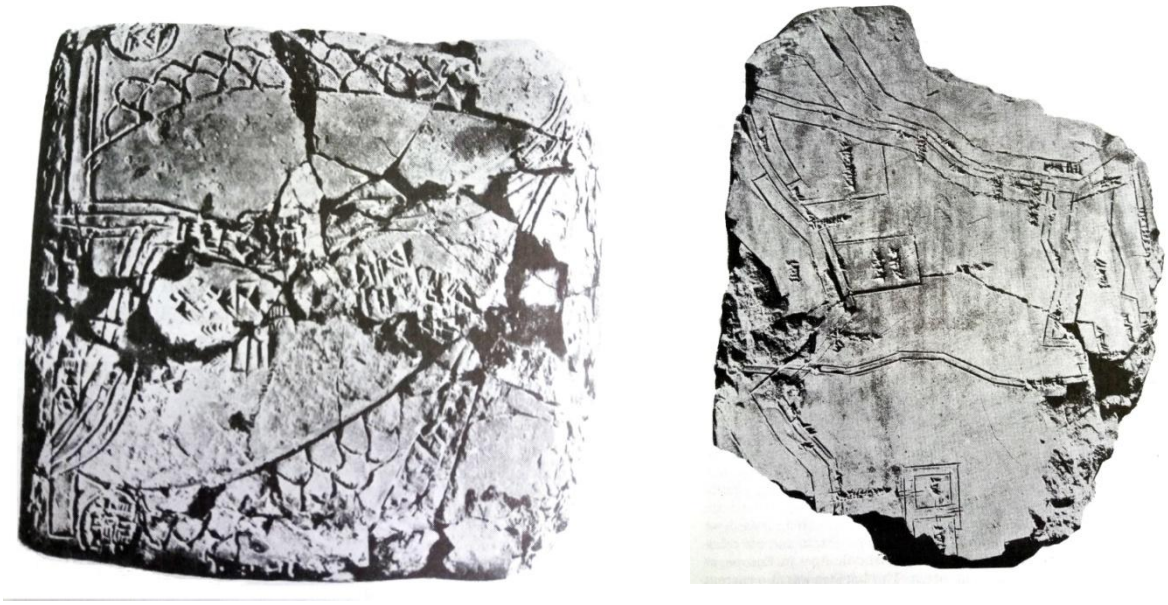
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84582597/f1.image.r=2730%202730%202771

(ημερομηνία ανάκτησης 1/12/2016)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

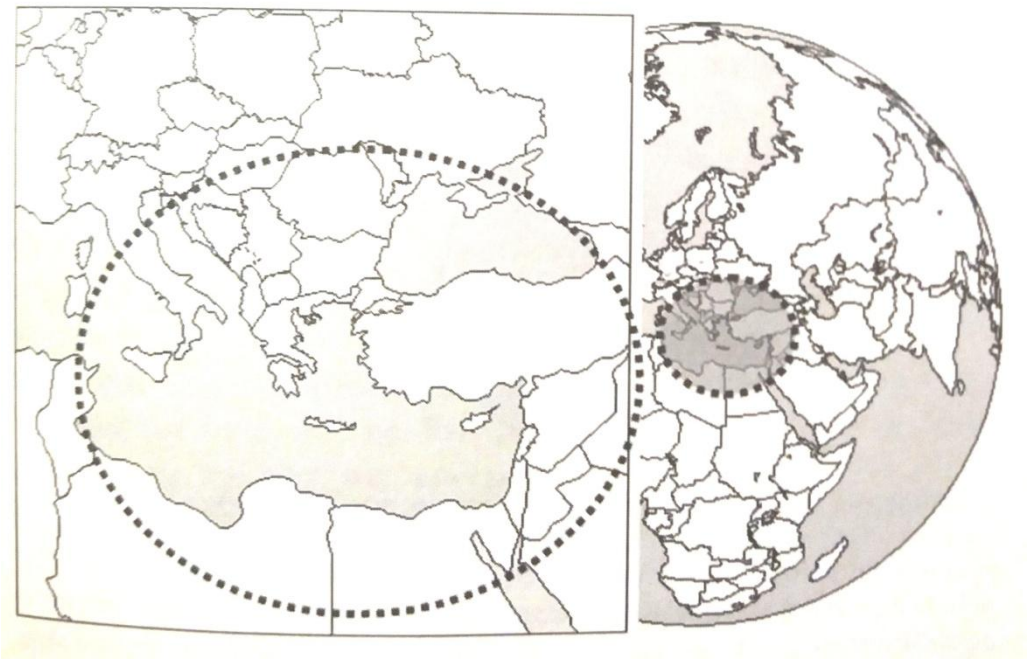
Ι. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ 1ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Εικόνα 1.1 Αριστερά: πέτρινος χάρτης της περιοχής της Μεσοποταμίας περί το 2.300 π.Χ. Δεξιά: πέτρινος χάρτης της περιοχής της Μεσοποταμίας περί το 1500 π.Χ.

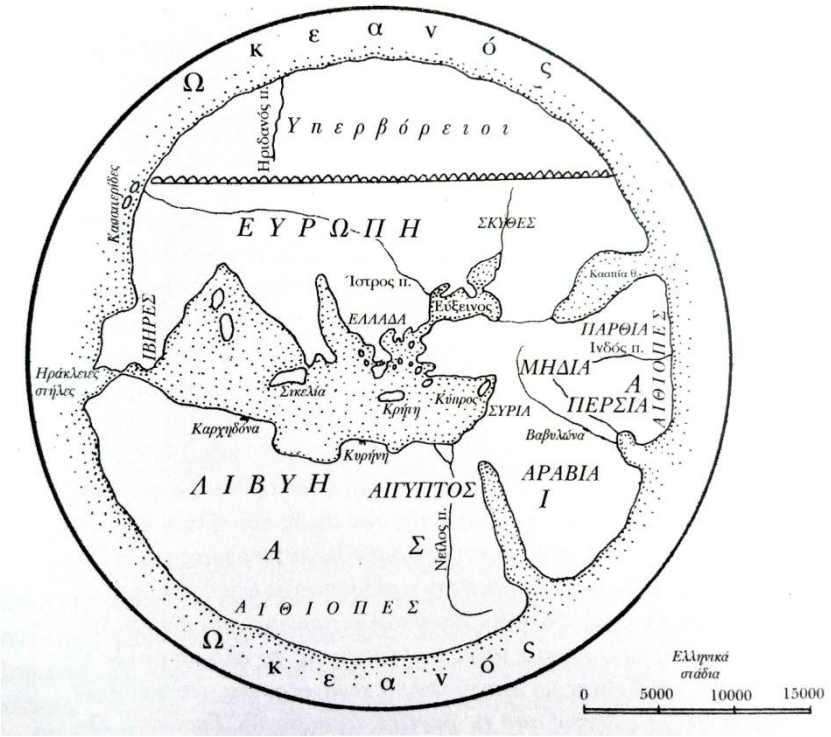
Εικόνα 1.2 Πέτρινος βαβυλωνιακός χάρτης αντιπροσωπευτικός των γεωγραφικών γνώσεων των λαών της Μεσοποταμίας. Πρόκειται για μια επίπεδη κυκλική απεικόνιση της γης με τη Βαβυλώνα στο κέντρο, τη ροή του ποταμού Ευφράτη από τον βορά προς τον νότο και τον ωκεανό με τη μορφή περιρρέοντα ποταμού.

Εικόνα 2.1 Ο κόσμος της ομηρικής γεωγραφίας.

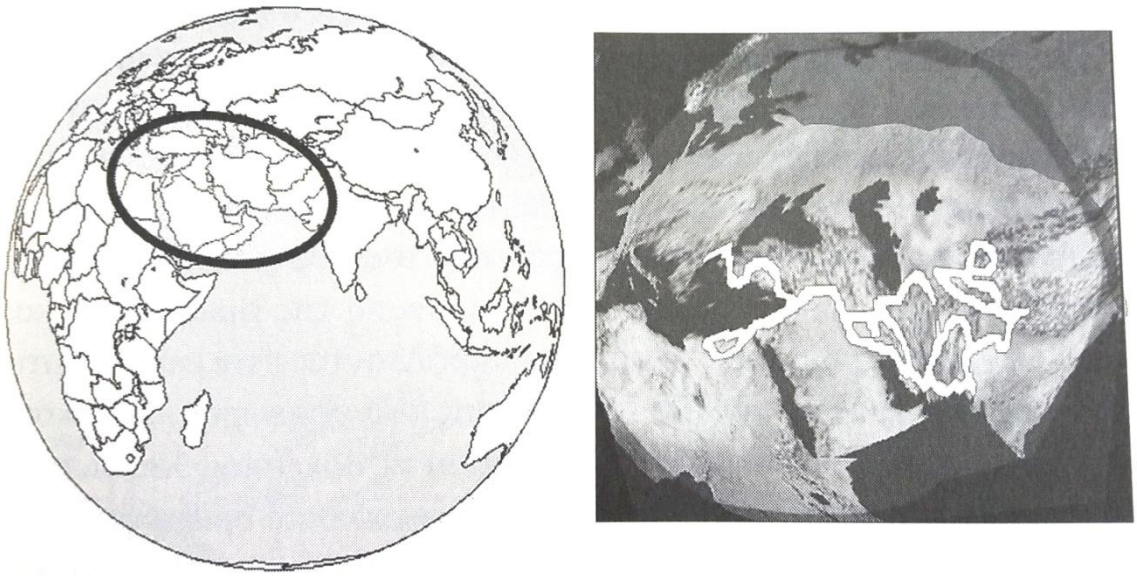
Εικόνα 2.2 Ο χάρτης (*πίναξ*) του Αναξίμανδρου.

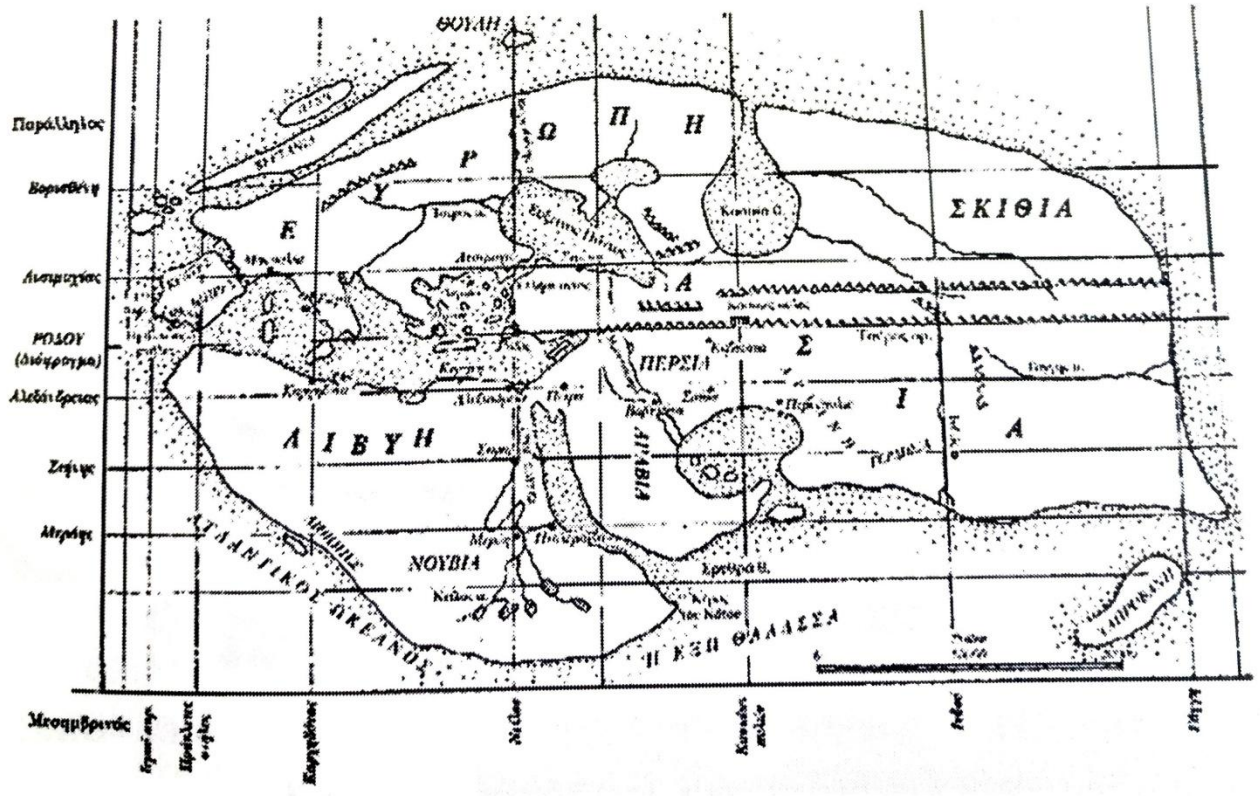
Εικόνα 2.3 Ο χάρτης του Εκαταίου (6ος αι. π.Χ.). Παραμένει η ιωνική αντίληψη περί του επίπεδου γήινου δίσκου. Αποτελεί βελτίωση του χάρτη του Αναξίμανδρου.

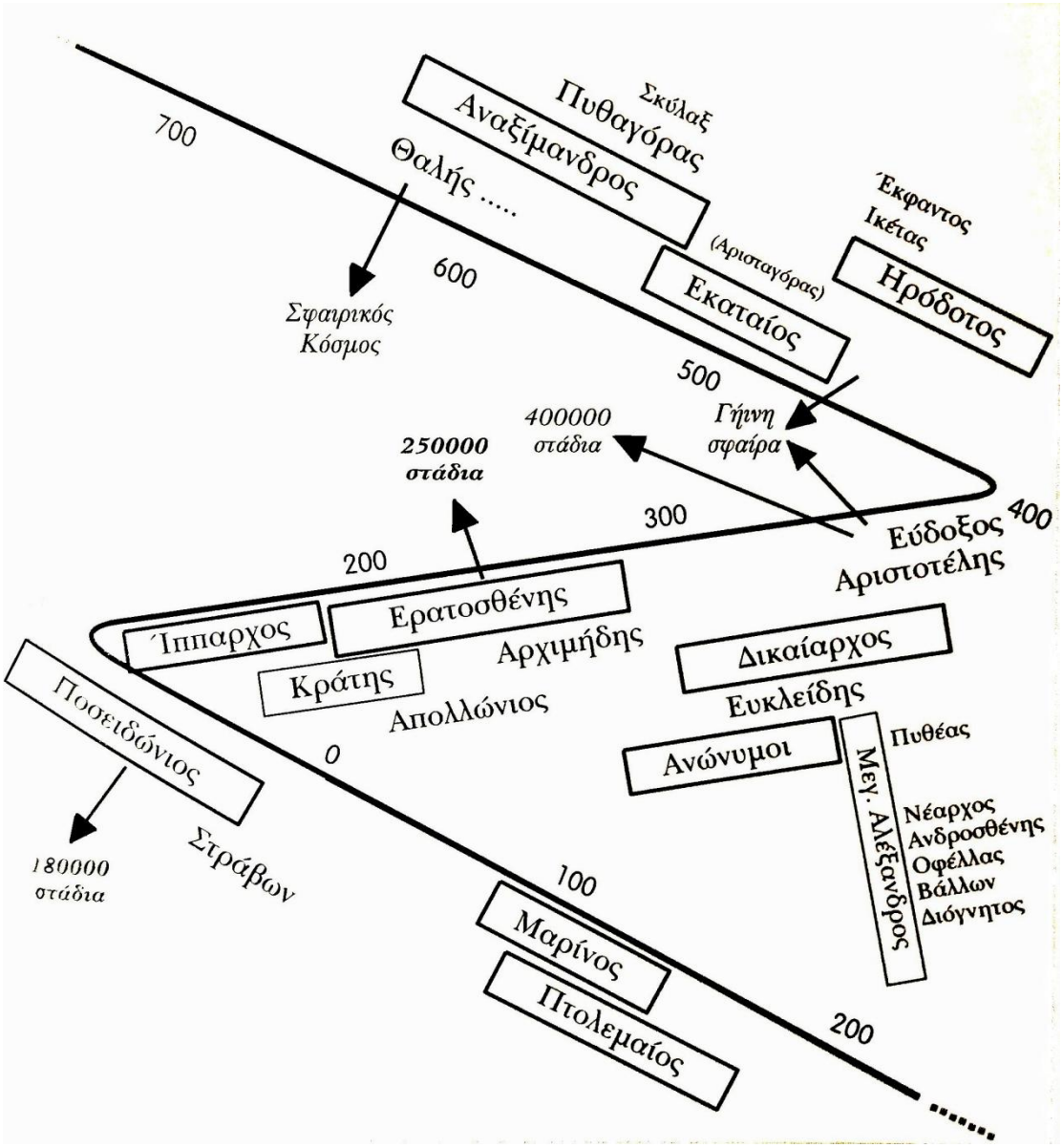
Εικόνα 2.4 Ο κατοικημένος κόσμος κατά τον Ηρόδοτο τον 5ο αι. π.Χ.

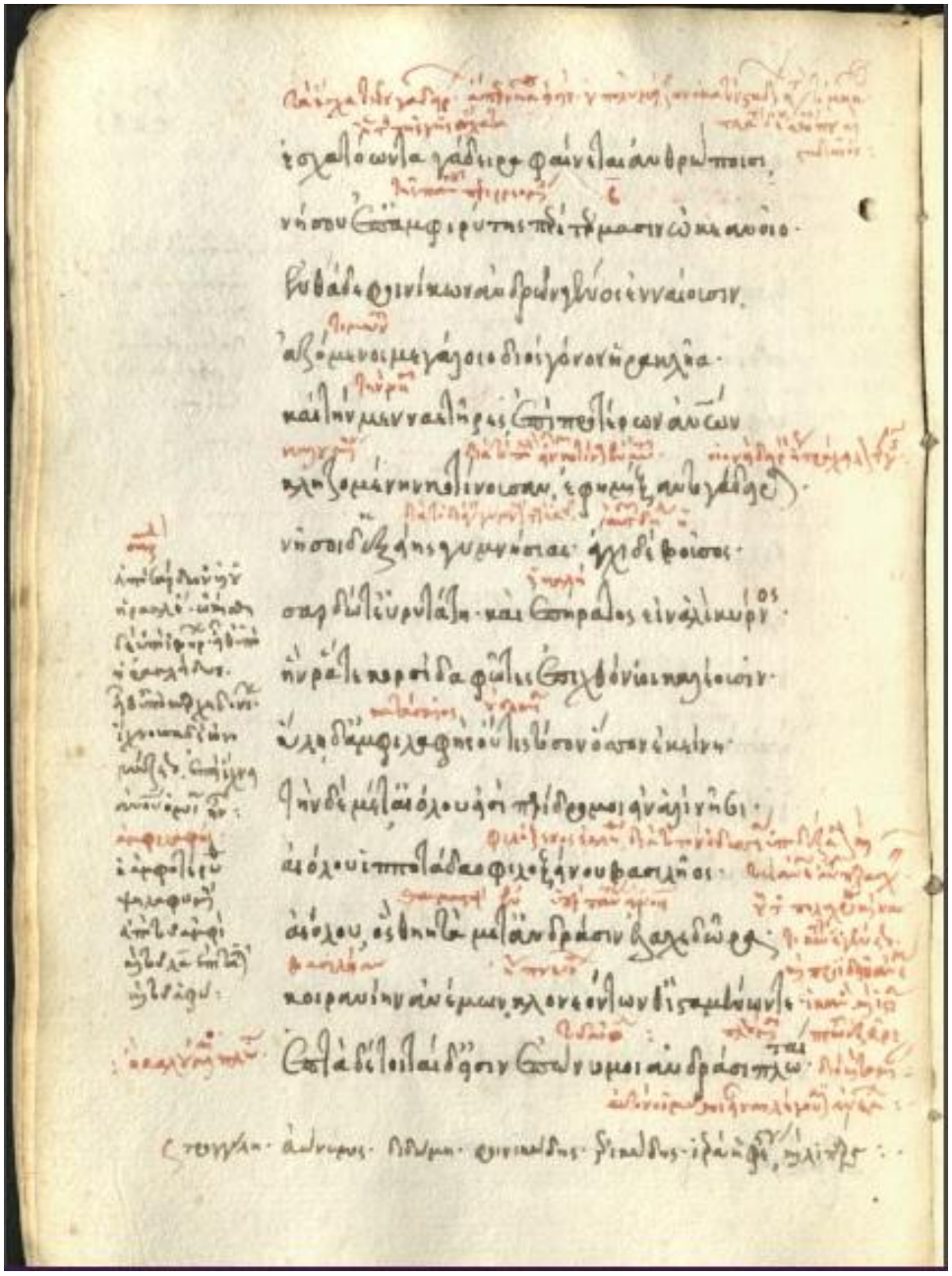
Εικόνα 2.5 Αριστερά: Ο κόσμος του Αλεξάνδρου. Δεξιά: Ένας σύγχρονος χάρτης της εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

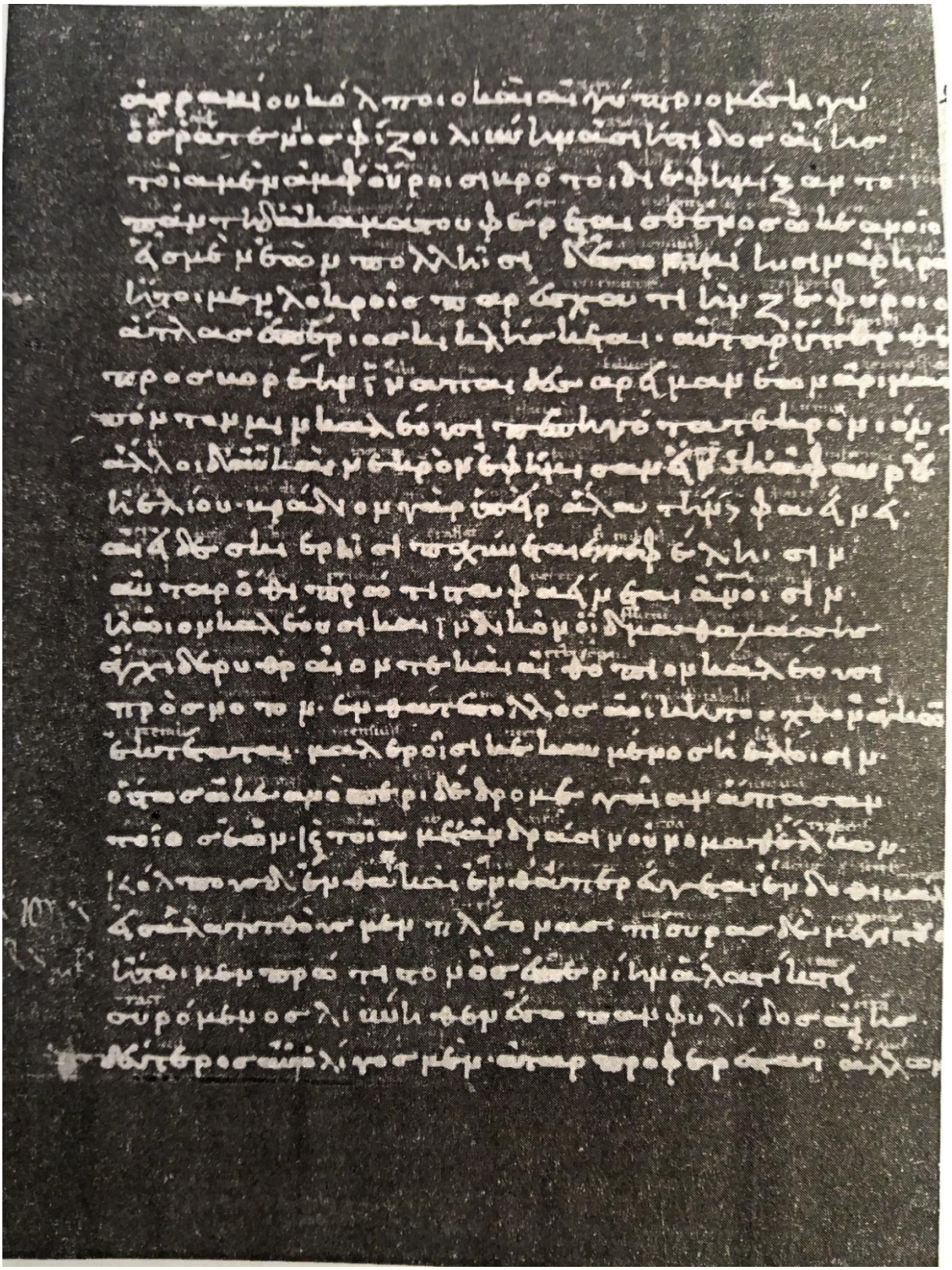
Εικόνα 2.6 Ερατοσθένης. Η απεικόνιση της οικουμένης (3ο-2ο αι. π.Χ.)

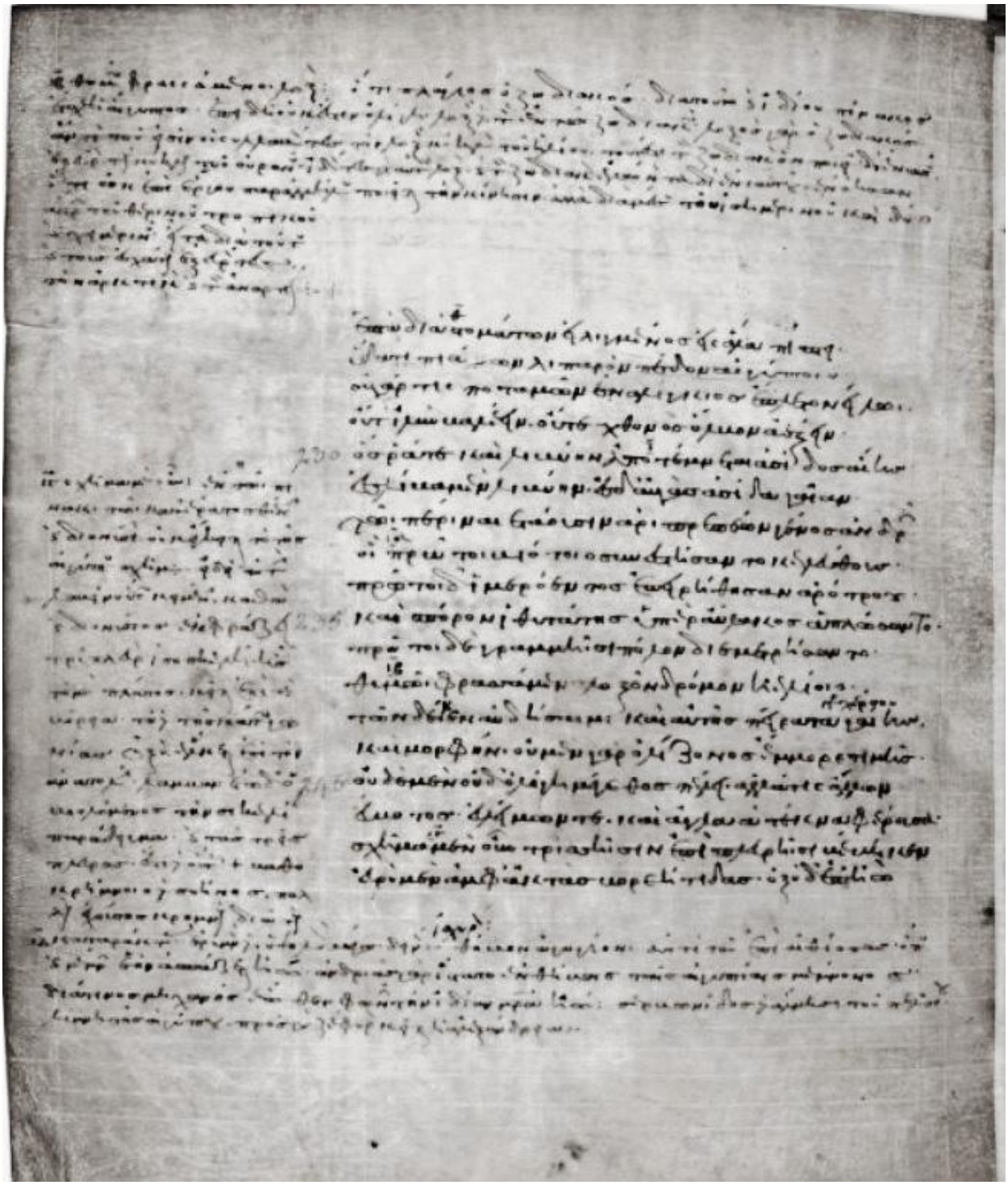
Εικόνα 2.7 Τα σημαντικότερα ονόματα της ελληνικής γεωγραφίας από τον 7ο αι. π.Χ. μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. Αναφέρονται και ονόματα που συνέβαλαν έμμεσα στην ανάπτυξή της.

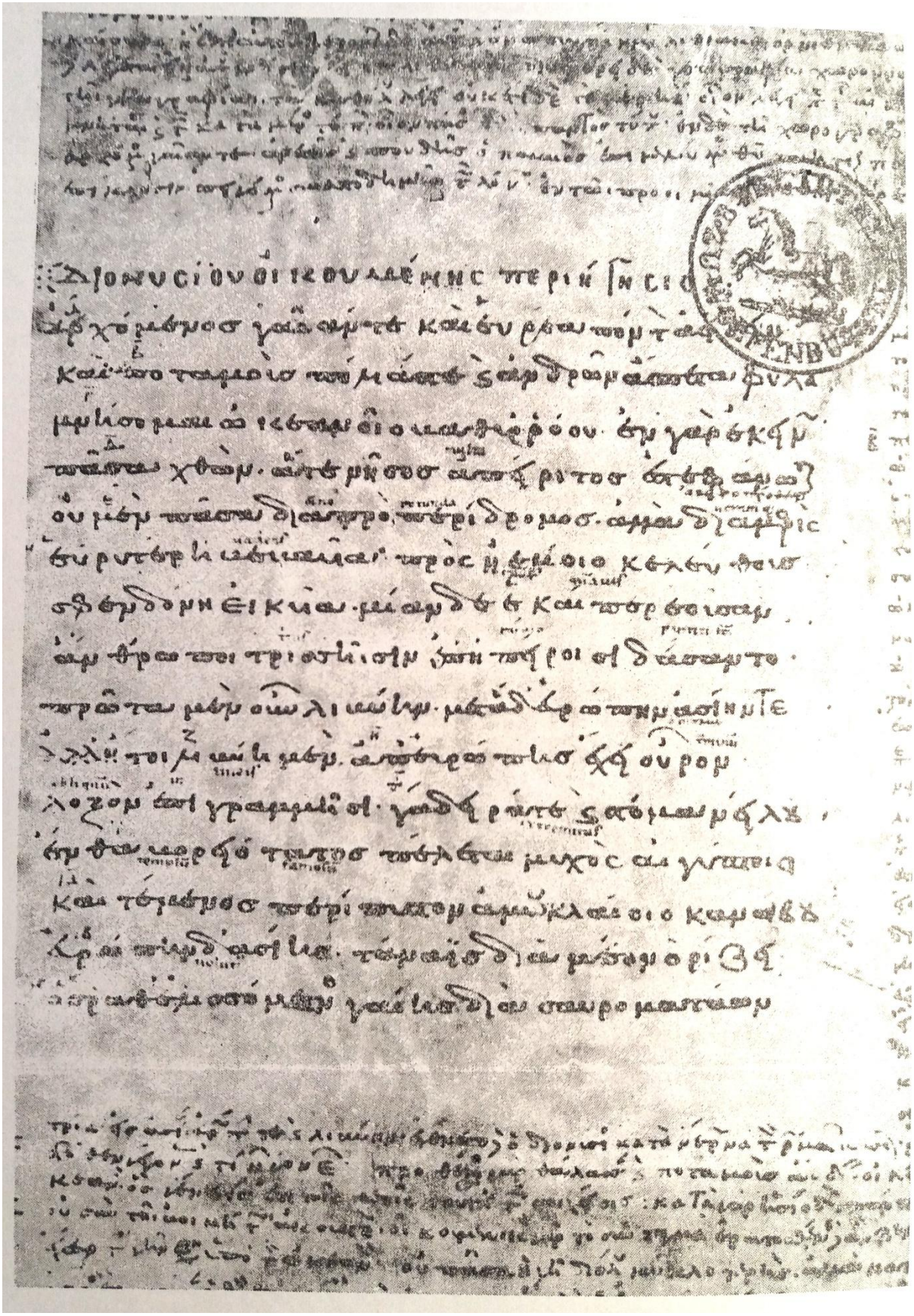
Εικόνα 3.1 Κώδικας 25 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών [A^5] (16ος αι.), φ. 33v

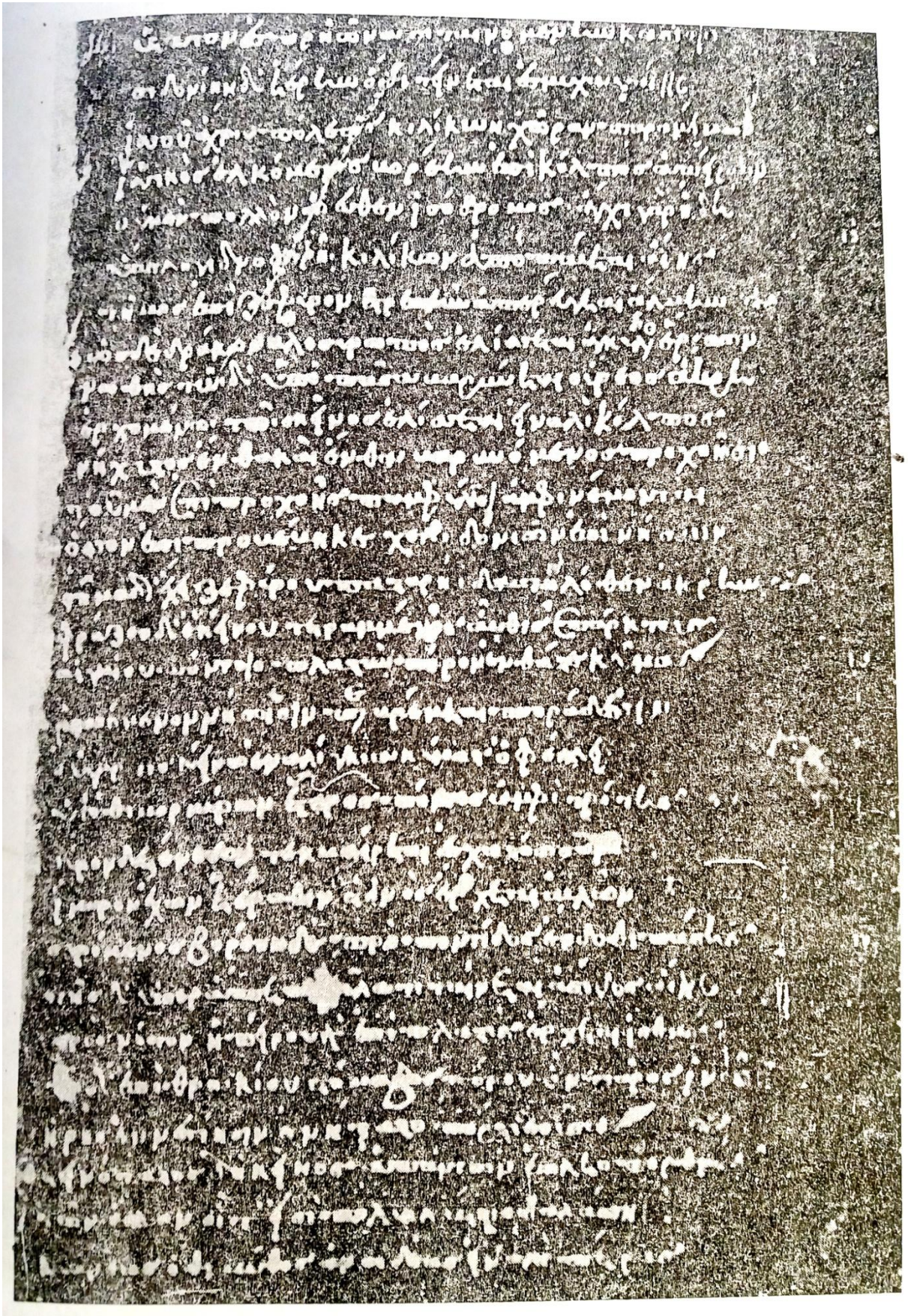
Εικόνα 3.2 Κώδικας Parisinus Supp. gr. 388 [A] (10ος αι.), φ. 89r

Εικόνα 3.3 Κώδικας Parisinus gr. 2771 [B] (10ος/ 11ος αι.), φ. 53v

Εικόνα 3.4 Κώδικας Guelferbytanus Gud. gr. 46 [W^1] (11ος αι.), φ. 1r

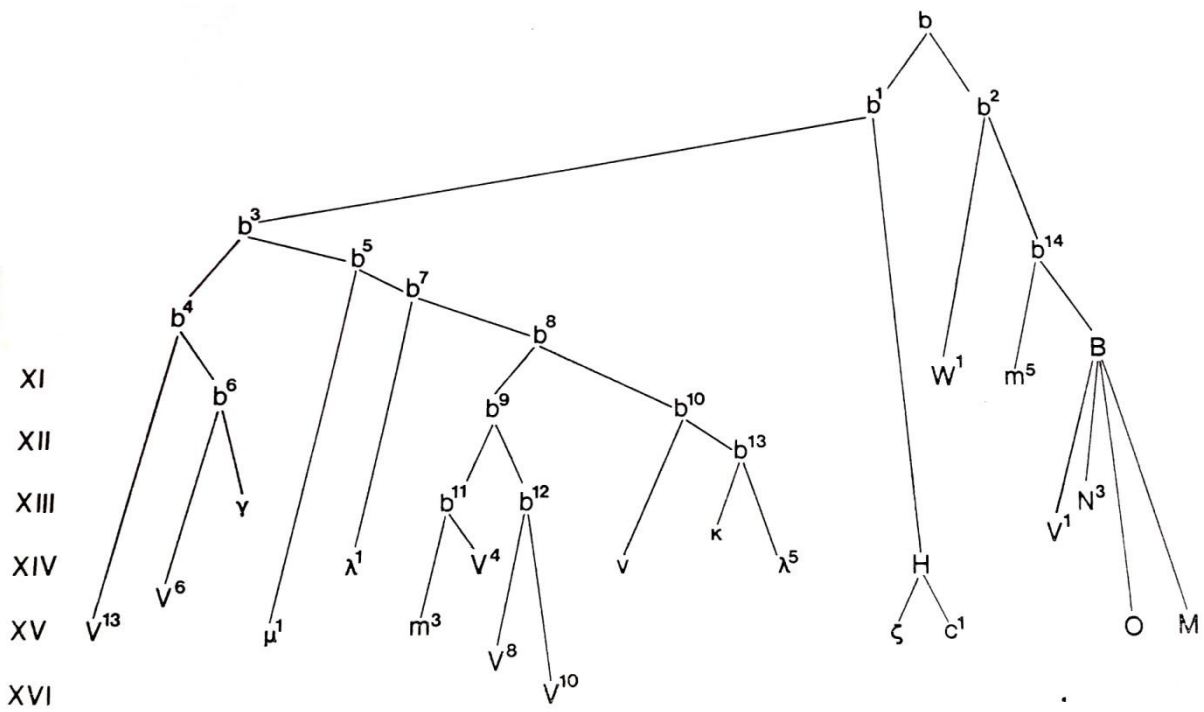

Εικόνα 3.5 Κώδικας Marcianus gr. Z 471 [μ] (12ος αι.), φ. 2r

III. ΣΤΕΜΜΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

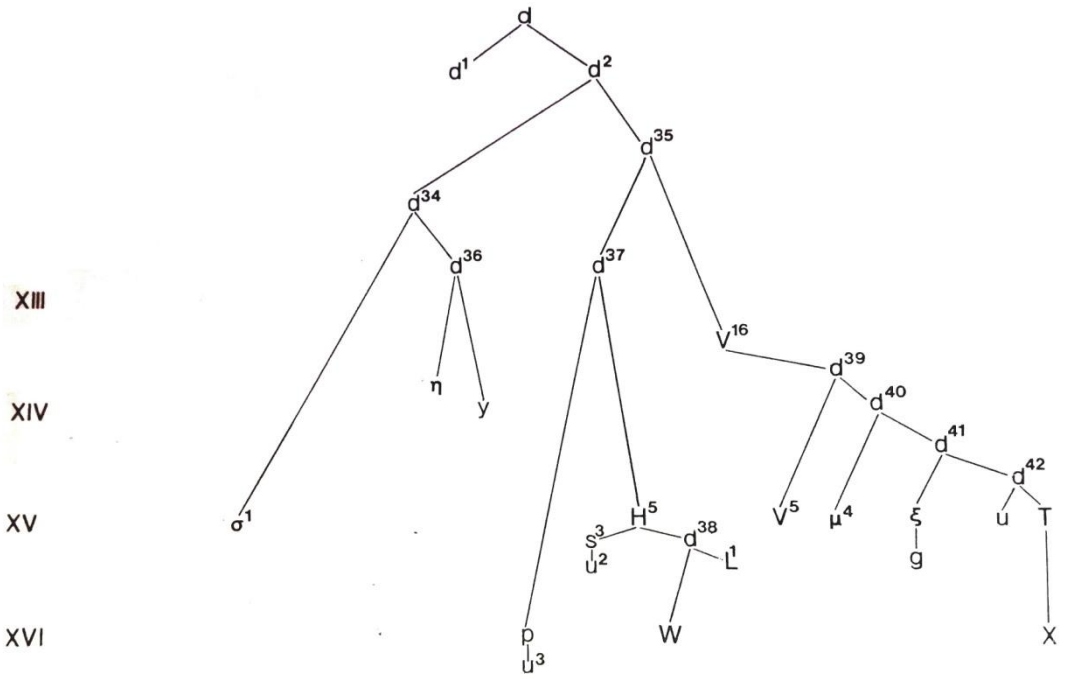
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ (a)

Υποομάδα (b)

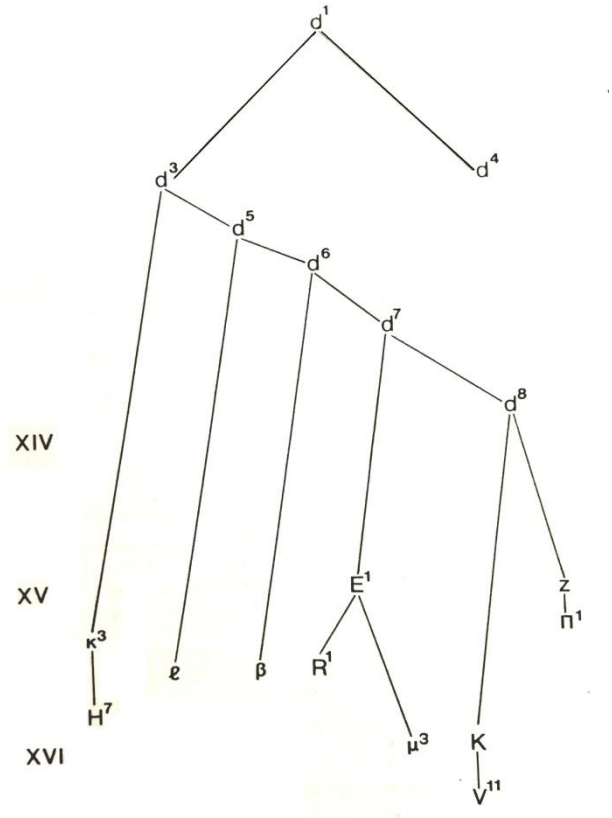

Εικόνα 4.1 Στέμμα υποομάδας b

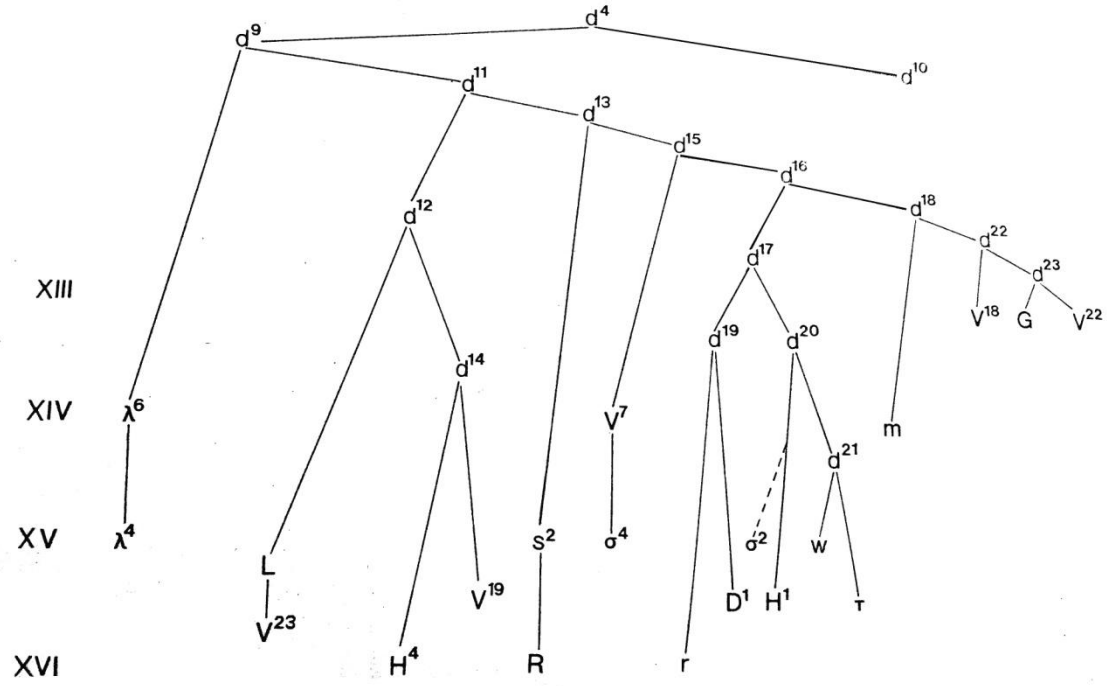
Υποομάδα (d)

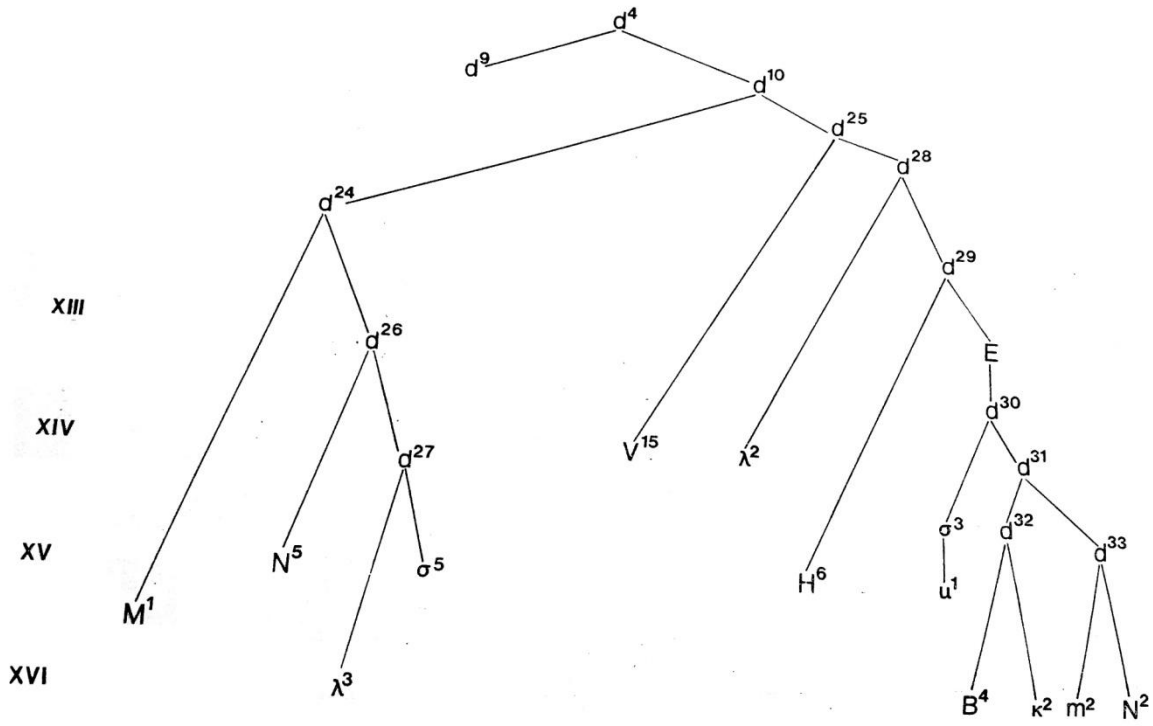
Εικόνα 4.2 Στέμμα της υποομάδας d^2

Εικόνα 4.3 Στέμμα υποομάδας d^3

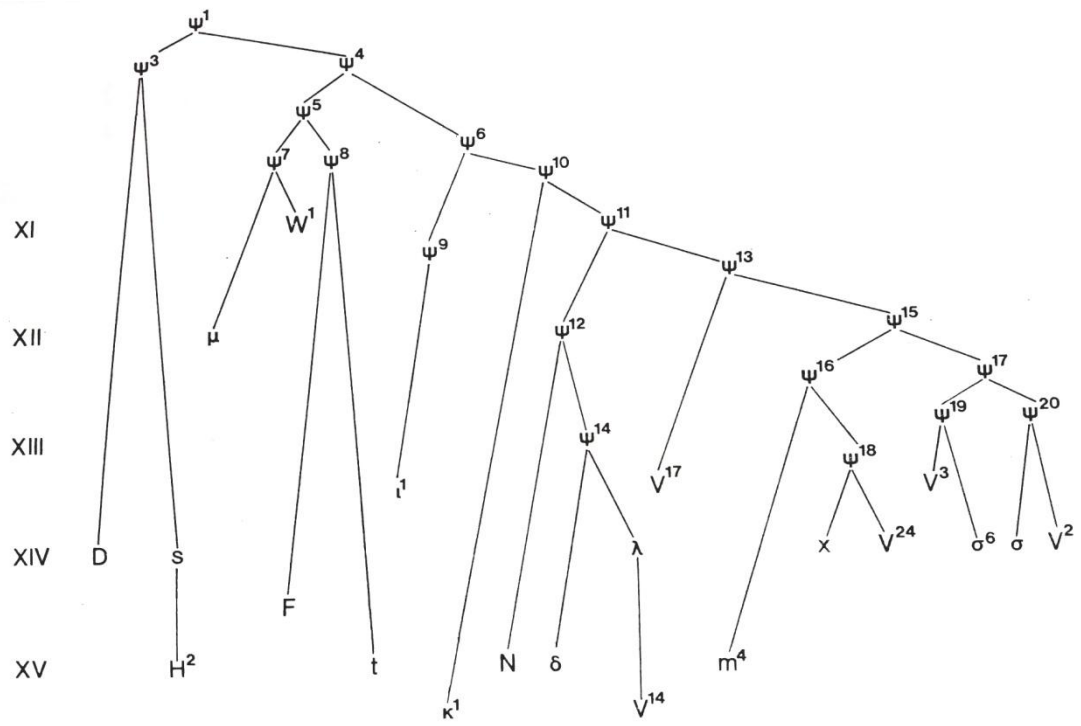
Εικόνα 4.4 Στέμμα υποομάδας d^9

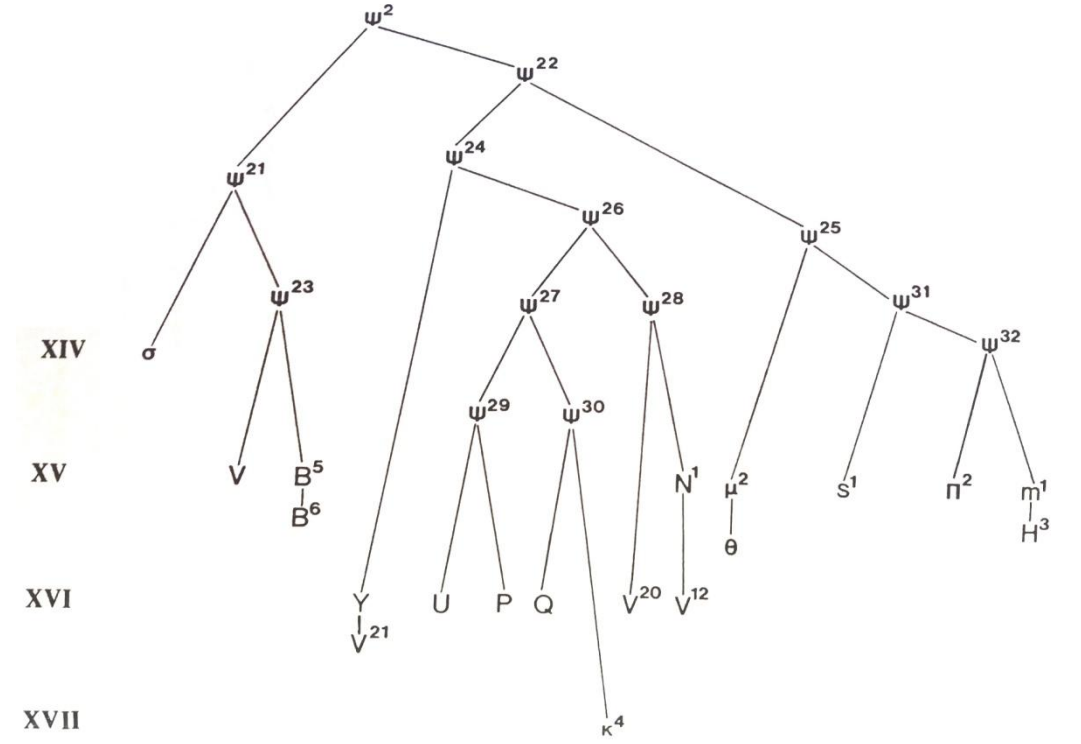
Εικόνα 4.5 Στέμμα υποομάδας d^{10}

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ (ε)

Υποομάδα (ψ)

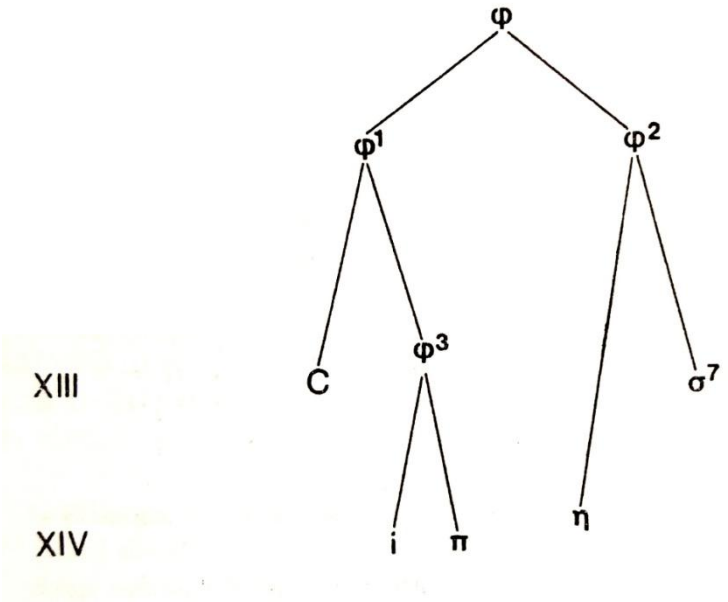

Εικόνα 4.6 Στέμμα υποομάδας ψ^1

Εικόνα 4.7 Στέμμα υποομάδας ψ^2

Υποομάδα (φ)

Εικόνα 4.8 Στέμμα υποομάδας φ

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1.1 Thrower (1999[2]), σ.16 [αριστερά], σ. 15 [δεξιά]

Εικ. 1.2 Λιβιεράτος (2007), σ. 24

Εικ. 2.1 Λιβιεράτος (2011), σ. 25

Εικ. 2.2 Λιβιεράτος (2007), σ. 45

Εικ. 2.3 Λιβιεράτος (2007), σ. 47

Εικ. 2.4 Λιβιεράτος (2007), σ. 48

Εικ. 2.5 Λιβιεράτος (2011), σ. 29

Εικ. 2.6 Λιβιεράτος (2011), σ. 31

Εικ. 2.7 Λιβιεράτος (2007), σ. 69

Εικ. 3.1 Από το χειρόγραφο (άδεια φωτ.: Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών)

Εικ. 3.2 Tsavari (1990), σ. 457

Εικ. 3.3 http://gallica.bnf.fr/

Εικ. 3.4 Tsavari (1990), σ. 459

Εικ. 3.5 Tsavari (1990), σ. 460

Εικ. 4.1 Tsavari (1990), σ. 275

Εικ. 4.2 Tsavari (1990), σ. 344

Εικ. 4.3 Tsavari (1990), σ. 289

Εικ. 4.4 Tsavari (1990), σ. 315

Εικ. 4.5 Tsavari (1990), σ. 328

Εικ. 4.6 Tsavari (1990), σ. 400

Εικ. 4.7 Tsavari (1990), σ. 415

Εικ. 4.8 Tsavari (1990), σ. 358